

έν ελαχίστω τόπω
ελάχιστη επέμβαση

Αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Τριαματάκη Μαρία

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
Σκουτέλης Νικόλαος

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

έν ελαχίστῳ τόπῳ
ελάχιστη επέμβαση

Αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Τριαματάκη Μαρία

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
Σκουτέλης Νικόλαος

ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ 2016-2017
Χανιά, 05 Ιουλίου 2017

Η εργασία αυτή είναι ένα αποτέλεσμα των ερεθισμάτων μου στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της σχολής -ιδιαίτερα στα μαθήματα και εργαστήρια των τελευταίων ετών Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και Αρχιτεκτονικής Τοπίου- και στην βιωματική μου σχέση με τον τόπο των Κυκλάδων.

Ευχαριστώ πολύ όλους όσους με βοήθησαν, μέχρι και την τελευταία στιγμή σε αυτή την συνεχή αναζήτηση, την οικογένειά μου, τον καθηγητή μου Νίκο Σκουτέλη, και τις μ.κ.

1

εισαγωγή

8

9 Στόχος & Αντικείμενο έρευνας

10 Βιβλιογραφική επισκόπηση

10 Βιβλία αναφοράς

11 Μέθοδος συλλογής στοιχείων

11 Υπόθεση

12 Διάκριση ενοτήτων

12 Ερωτήματα

2

α. ο ελάχιστος τόπος

14 Εισαγωγικές έννοιες

16 Οι Κυκλάδες

18 Αρχιτεκτονική από λίθο

19 Το ζήτημα του τόπου

20 Τρόπος επέμβασης

20 Τύποι

2 β. η ελάχιστη επέμβαση

- 22 Ξερολιθιά
- 23 | Ξερολιθιές της Άνδρου
- 24 | Ξερολιθιές της Τήνου
- 25 | Ξερολιθιές της Νάξου
- 27 Αναβαθμίδες
- 28 Τοιχία
- 30 Μονοπάτια
- 31 Μονόχωρη κατοικία ανθρώπου
- 33 Μονόχωρη κατοικία θεού
- 35 Κατοικία θεού και ανθρώπου

3 ερμηνεία των επεμβάσεων

- 39 Η φύση μέσα στις κατασκευές
- 40 Διαχείριση φυσικών πόρων
- 42 Οικονομία
- 43 Αρχιτεκτονική σύνθεση
- 45 Αξίες
- 47 Παράρτημα

4 συμπεράσματα

5 βιβλιογραφία

6 κατάλογος εικόνων

Επιχειρώντας να προσδιορίσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκείται η αρχιτεκτονική σήμερα και τις μορφές τις οποίες παράγει, διαπιστώνουμε ένα καθεστώς σε σύγχυση. Αυτό που έχει ονομαστεί “κρίση” έχει υπερτονίσει την χρηματοπιστωτική διάσταση των πραγμάτων και οδηγεί σε μονότροπες κατασκευές με μειωμένο κόστος και ελάχιστη μέριμνα για την ανθρώπινη ύπαρξη ως μέρος ενός ευρύτερου οικοσυστήματος. Τα περισσότερα παραδείγματα επίσημης αρχιτεκτονικής αναδεικνύουν μορφές ατομικής έξαρσης και υποχώρησης του συλλογικού στο οποίο απευθύνονται. Παράγονται κατασκευές που δεν παρουσιάζουν καμία αναφορά στην ανθρώπινη κλίμακα και το περιβάλλον της και υποστηριζόμενες από γοητευτικές φωτορεαλιστικές απεικονίσεις, “καμουφλάρουν” την ένταξη τους στο δεδομένο χώρο. Τα έργα αρχιτεκτονικής που προκύπτουν από τις ούτως ή άλλως πραγματοποιούμενες επενδύσεις εγκλωβίζονται στις συνθήκες ένδειας που επικρατούν ενώ φαίνεται η απουσία σε αυτά μακροπρόθεσμης οικονομίας προς βιώσιμες λύσεις. Το πεδίο εμφανίζεται εξαιρετικά τεταμένο με τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες και τις περιβαλλοντικές συνθήκες που συνεχώς μεταβάλλονται να απαιτούν νέες απαντήσεις...

Γεννούνται ερωτήματα αν μέσα σε αυτό το κλίμα, θα υπάρξει σε κάποιο βαθμό, αναμόρφωση των όρων και κατευθύνσεων άσκησης της αρχιτεκτονικής. Η παρατεινόμενη κρίση μπορεί να διαμορφώσει γόνιμα πεδία και να αποτελέσει ευκαιρία αναπροσανατολισμού προς την αναζήτηση ουσιαστικής οικονομίας για την ανθρώπινη κοινότητα και το περιβάλλον

της. Δυόμισι χιλιάδες χρόνια πριν, ο Θουκυδίδης, είχε διατυπώσει, με τη γνωστή οξυδερκεία του, έναν σχετικό κανόνα: *«στην τέχνη -την δια χειρών παραγωγή- επικρατούν αναπότρεπτα τα καινούρια»*. Αντιλαμβανόμαστε την προτροπή για προσαρμογή στις συνθήκες που επικρατούν όχι με τρόπο εκβιαστικό αλλά μέσα από την αναζήτηση νέων προσεγγίσεων. Οποιαδήποτε έλλειψη ευελιξίας ή επιμονή σε άκαμπτα σχήματα σημαίνει απλώς άσκοπο ιδρώτα και κατασπατάληση πρώτων υλών.

Επιβίωση σημαίνει πλέον οικονομία.

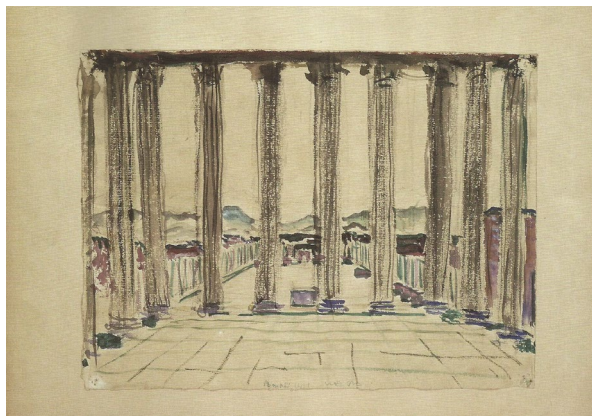
Εκείνο που συνόδευε πάντα τα κοσμοϊστορικά γεγονότα της ανθρώπινης δραστηριότητας ήταν και οι νέες αναζητήσεις σε θέματα αρχιτεκτονικής, νέες αρχές οι οποίες εντοπίζονται σε διαχρονικές αξίες και σχέσεις ανάμεσα σε τόπους και χρονικές περιόδους που ουσιαστικά έρχονται ως απόρροια της κρίσης κάθε εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το Μοντέρνο Κίνημα που γεννάται από τις στάχτες του Α' παγκοσμίου πολέμου με τους ριζοσπαστικούς ευρωπαίους αρχιτέκτονες να αναζητούν την δική τους νεωτερικότητα στα ίχνη προϊστορικών και παραδοσιακών έργων του αιγιακού πολιτισμού. Η συνάντηση της Δύσης με την αιγιακή αρχαιολογία περιγράφεται εκτενώς από τον Τουρνικιώτη στο δοκίμιό του *Το Αιγαίο είναι μοντέρνο*. Αιτιολογείται η στροφή και η αναζήτηση νέων αρχιτεκτονικών εκφράσεων που δίνουν μεγάλη έμφαση στο απλό, το γεωμετρικό, το ανεπιτήδευτο, σχεδόν πρωτογενές και αφηρημένο, στα ανώνυμα έργα των παραδοσιακών μαστόρων και λαϊκών καλλιτεχνών του Αιγαίου¹.

Στόχος & Αντικείμενο έρευνας

Στην παρούσα έρευνα γίνεται μια αναζήτηση της **ελάχιστης εγκατάστασης**, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο ο άνθρωπος οικειοποιείται το περιβάλλον του- επεμβαίνοντας ελάχιστα σε αυτό. Η προσέγγιση αυτή αποσκοπεί στην **τροφοδότηση της σύγχρονης σκέψης** με πρότυπα αντιμετώπισης του φυσικού τοπίου. Λαμβάνουμε ως χώρο μελέτης την ύπαιθρο των Κυκλάδων και εντοπίζουμε την ελάχιστη επέμβαση που στόχο έχει στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων και εκτάσεων γης αλλά και την εκπλήρωση βασικών αναγκών διαβίωσης, καλλιέργειας, σύνδεσης με το θείο.

1. Παναγιώτης Τουρνικιώτης,
«Το Αιγαίο είναι μοντέρνο»,
Νησιά του Αιγαίου
Αρχιτεκτονική, σελ. 69

01

01 Πομπιή: αποκατεστημένη άποψη του Ναού του Διός. Σκίτσο του Le Corbusier 1911.

2. Δουμάνης Ορέστης & Oliver Paul (επιμέλεια), «Οικισμοί στην Ελλάδα», έκδοση Αρχιτεκτονικών Θεμάτων, Αθήνα 1974.

3. Raporport Amos, Φιλιππίδης Δημήτρης. (επιμέλεια), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μέλισσα, Αθήνα 2010

4. Φιλιππίδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, τόμος 2, Αθήνα, 1990

5. Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*, Ερμής, Αθήνα 1979

6. Φιλιππίδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Νησιά του αιγαίου: αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα, 2003.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Το θέμα της ανώνυμης κατασκευής έχει αναφερθεί εκτενώς μέσα στο εύρος μελέτης της ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής. Στις αρχικές εκδόσεις του περιοδικού Αρχιτεκτονικά θέματα μελετούνται οι *Οικισμοί στην Ελλάδα*² από τους Ορέστη Δουμανή και Paul Oliver. Στο σύγγραμμα του Amos Raporport και Δημήτρη Φιλιππίδη, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*³ εξετάζονται τα πρωτόγονα και ανώνυμα σύνολα οικισμών μέσα από το πρίσμα του περιβαλλοντικού σχεδιασμού ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζεται το εννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκονται. Σημαντική καταγραφή της περίπτωσης κάθε νησιού του Αιγαίου έχει γίνει στην συλλογική μελέτη της Μέλισσα στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*⁴ όπου για πρώτη φορά πέρα από τα οικιστικά σύνολα αναφέρεται και η κυκλαδίτικη ύπαιθρος με τις κατασκευές τις. Το 1979 με την *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*⁵, του Δημήτρη Βασιλειάδη συστήνεται ο αιγιακός χώρος με λυρικό τρόπο ενώ αναφέρονται και στοιχεία οικοδομικής των κτισμάτων του που πείθουν εν τέλει τον αναγνώστη. Συγκεκριμένα επίσης για την περιοχή των Κυκλάδων, ο Δημήτρης Φιλιππίδης με το δοκίμιό του «Κυκλάδες» στο βιβλίο *Νησιά του Αιγαίου Αρχιτεκτονική*⁶ αναζητά τις σταθερές διαχρονικές αξίες που διέπουν την ανώνυμη αρχιτεκτονική των Κυκλάδων που είναι ικανές να τροφοδοτήσουν την λόγια αρχιτεκτονική. Μεμονωμένες έρευνες έχουν γίνει ακόμα από επιστήμες ανθρωπογεωγραφίας ή μελέτης του περιβάλλοντος στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Στο σύνολο τους όμως τα συγγράμματα, αναφέρονται στο θέμα με αρχαιολογική διάθεση

υπό το πρίσμα της πολιτιστικής κληρονομιάς και αποσκοπούν στην ανάδειξη και συντήρηση της.

Βιβλία αναφοράς

- Φιλιππίδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Νησιά του αιγαίου αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα, 2003.

- Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Ξερολιθιές: Στηρίγματα βιοποικιλότητας, συντονιστής Παναγιώτης Παφίλης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014

- Φιλιππίδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, τόμος 2, Αθήνα 2003.

Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Η έρευνα του θέματος προσεγγίζεται με ταυτόχρονη διεπιστημονική βιβλιογραφική και διαδικτυακή αναζήτηση όσο και με επί τόπου έρευνα στο πεδίο. Η μελέτη συνοδεύεται από αποτύπωση και φωτογράφιση των ευρημάτων, ώστε να γίνει αντιληπτό εις βάθος όλο το σύστημα λειτουργίας των επεμβάσεων σε επίπεδο οικοδομικής και κατασκευαστικής λεπτομέρειας χωρίς νοσταλγική διάθεση.

Υπόθεση

Ο άνθρωπος της υπαίθρου των Κυκλάδων ανταποκρίνεται στα δεδομένα του ελάχιστου τόπου του αφήνοντας το αποτύπωμά του πάνω στη γη με σύνεση. Αφουγκράζεται το χώρο και δημιουργεί κατασκευές που εκφράζουν έναν πρωτογονισμό οι οποίες όμως καλύπτουν εντυπωσιακά στις βασικές ανάγκες του και εμπεριέχουν βαθιά γνώση της βιολογίας κάθε πλευράς που εμπλέκεται (άνθρωπος, γη, ζώα, καλλιέργειες). Πρόκειται για κτίσματα-εστίες στα οποία συναντάμε οικονομία έκφρασης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η έκφραση είναι στεγνή και επιβεβαιώνουν απόλυτα την άποψη του Nogberg Schulz όταν οι εγκαταστάσεις σχετίζονται οργανικά με το περιβάλλον τους τότε αυτό σημαίνει ότι λειτουργούν σαν «εστίες» όπου ο περιβαλλοντικός χαρακτήρας συμπυκνώνεται και «ερμηνεύεται».⁷

Τα παραδείγματα των ελάχιστων επεμβάσεων στις Κυκλάδες, γεννούν γόνιμους προβληματισμούς για τα σύγχρονα ζητούμενα στις κατασκευές που ερμηνεύονται με τις ίδιες παραμέτρους ένταξης στο περιβάλλον.

7. Nogberg Schulz, *Το πνεύμα του τόπου*, σελ. 12

Διάκριση ενοτήτων

Στο πρώτο στάδιο της μελέτης θα επιχειρήσουμε να γνωρίσουμε τον τόπο της υπαίθρου. Ενός τόπου κατακερματισμένου σε μικρές ενότητες, όπου η κάθε μια περιβάλλεται από τη θάλασσα που την ορίζει, και διαθέτει ελάχιστα δεδομένα για την ανάπτυξη ανθρώπινης δραστηριότητας. Ελάχιστο χώμα. Ελάχιστο νερό.

Στη συνέχεια αποτυπώνονται οι τεχνολογικές επιλύσεις του ανώνυμου τεχνίτη και οι άμεσες απαντήσεις που δίνει μέσω των κατασκευών. Συναντάμε λιτές χειρονομίες που δεν μπορούν πάρα να ακολουθούν τις προδιαγραφές οργάνωσης του τόπου και της κλιματικής ζώνης στην οποία ανήκει. Συγκεκριμένα αναλύεται η κατασκευαστική διαδικασία και ο τρόπος λειτουργίας μέσα στο περιβάλλον. Οι κατασκευές στην έρευνά έχουν κατηγοριοποιηθεί ανάλογα με την λειτουργία που εξυπηρετούν στα παραγωγικά τοπία ή ιερούς τόπους και μπορεί να είναι από απλές συμπληρώσεις τοίχου έως η ελάχιστη κατοικία θεού και ανθρώπου.

Τέλος, επιχειρείται η ερμηνεία των κατασκευών αυτών με σύγχρονους όρους και παραμέτρους ένταξης στο τοπίο. Ταυτόχρονα αναφέρεται και μια σύντομη ματιά στις νέες κατασκευές στον τόπο της υπαίθρου των Κυκλάδων.

Συμπερασματικά αποδεικνύεται ότι η κατασκευαστική τους λογική αποτελεί μια συνεχώς ενεργή και ζωντανή οικοδομική που εμπεριέχει τις έννοιες τις οικολογικής αρχιτεκτονικής με ελάχιστα μέσα και κόστος, και είναι ικανή να τροφοδοτήσει τη σύγχρονη σκέψη.

Ερωτήματα

- Για ποιο λόγο η μελέτη της ελάχιστης εγκατάστασης εστιάζει στην περιοχή της υπαίθρου των Κυκλάδων και ποια είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τόπου;
- Με ποιο τρόπο επενέργησε ο άνθρωπος στην ύπαιθρο των νησιών για να επιβιώσει;
- Ποιοι είναι οι τύποι εγκατάστασης στον ελάχιστο τόπο της υπαίθρου των Κυκλάδων;
- Ποιος ο λόγος δημιουργίας και ποια η οικοδομική διαδικασία των κατασκευών;
- Πώς πραγματοποιείται η ένταξη των κατασκευών στο φυσικό περιβάλλον;
- Πως λειτουργούν ως παραδείγματα για σύγχρονο οικολογικό σχεδιασμό με ελάχιστο κόστος;

Ο ΕΛΑΧΙΣΤΟΣ ΤΟΠΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ
ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΠΟ ΛΙΘΟ
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ
ΤΡΟΠΟΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ
ΤΥΠΟΙ

Η ΕΛΑΧΙΣΤΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ

Η ΞΕΡΟΛΙΘΙΑ
ΑΝΑΒΑΘΜΙΔΕΣ
ΤΟΙΧΙΑ
ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
ΜΟΝΟΧΩΡΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΜΟΝΟΧΩΡΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΘΕΟΥ
ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

8. ελάχιστος [λόγ. < αρχ. ελάχιστος (χρησίμευε ως υπερθ. του μικρός, σύγκρ. ελάσσων)]

μινιμαλισμός: (ο) ελλην. ελαχιστοποίηση 1. ΚΑΛ.ΤΕΧΝ. κίνημα που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '50, κυρ. στην Αμερική, και βρήκε απήχηση σε διάφορες μορφές τέχνης, όπως η μουσική, η ζωγραφική και ο κινηματογράφος. Υποστηρίζει κυρίως την ανάγκη οικονομίας στη χρήση εκφραστικών μέσων (συμβόλων, μοντέλων, χρωμάτων κ.λπ.) στον χώρο της τέχνης. (Μπαμπινιώτης Γεώργιος, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, σελ. 581 και 1104)

9. Μπούρας Χ., Φιλιππίδης Δ., Αρχιτεκτονική, σελ. 108

Εισαγωγικές έννοιες

Ακολουθώντας τις σύγχρονες επιταγές, θα έλεγε κανείς ότι η οικονομική ύφεση και η περιβαλλοντική κρισιμότητα επιζητούν αρχιτεκτονικές εφαρμογές με ελάχιστο υλικό κόστος και ταυτόχρονη ελάχιστη οικολογική επιβάρυνση, που όμως δίνουν πολλαπλές απαντήσεις. Είναι θεμιτό άρα, να ορίσουμε τον όρο **ελάχιστο** ή **minimal** -διεθνώς- που θα κατευθύνει τις αναζητήσεις μας. Ο Μπαμπινιώτης, στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας ορίζει το **ελάχιστο ως το μικρότερο δυνατό μέγεθος, ποσό, έκταση ή το κατώτερο δυνατό όριο ενώ στο λήμμα μινιμαλισμός πέρα από την αναφορά στο καλλιτεχνικό κίνημα, ορίζεται ως η στάση, τακτική που συνίσταται στην απαίτηση όσο το δυνατόν λιγότερων πραγμάτων, η απλότητα και η αναζήτηση μόνο του ουσιώδους**⁸. Στο αρχιτεκτονικό λεξικό των Μπούρα και Φιλιππίδη, Αρχιτεκτονική, ο όρος ελάχιστος εντοπίζεται στο λήμμα **ελάχιστη κατοικία** και σημασιολογείται ως η **αναζήτηση οικονομικών λύσεων** για τη μαζική στέγαση με την ελαχιστοποίηση του μεγέθους της κατοικίας παράλληλα με την διερεύνηση του τρόπου παραγωγής της, ώστε να εξυπηρετούνται οι **βασικές ανάγκες των κατοίκων με το χαμηλότερο δυνατό κόστος**⁹.

Εστιάζοντας στη μελέτη αυτή στη γεωγραφική ενότητα των Κυκλάδων και συγκεκριμένα στην ύπαιθρό τους, αντιλαμβανόμαστε ένα πεδίο πιο σύνθετο από μια απλή ροή φυσικών φαινομένων. Ο τρόπος φανερώνει ήδη μια αναμφισβήτητη ιδιαίτερη σχέση ανθρώπων και φυσικού περιβάλλοντος οπότε αξίζει να ορίσουμε με σαφήνεια τις έννοιες που εμπεριέχουν το δίπολο αυτό. Με τον όρο τόπο δεν αναφερόμαστε απλά σε έναν χωρικό προσδιορισμό αλλά μιλάμε για ένα «ολικό φαινόμενο... που απαρτίζεται από συγκεκριμένα πράγματα με υλική υπόσταση, σχήμα, υφή και χρώμα.»¹⁰ Περιλαμβάνει την αμφίσημη έννοια του χώρου ως τρισδιάστατη γεωμετρία και ως αντιληπτικό πεδίο.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή διακήρυξη του Τοπίου (Φλωρεντία 2000) σημειώνεται επίσημα ορισμός του τοπίου ως μια «περιοχή όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, της οποίας ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων». Η παρουσία φυσικών και ανθρωπογενών στοιχείων που συνεργούν στην διαμόρφωση του τοπίου, του προσδίδουν δύο διαστάσεις (φυσική-τεχνητή) και το καθιστούν μάρτυρα της αμφίδρομης και αέναης σχέσης επιρροής μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος. Στο τοπίο εντοπίζονται ανθρωπογενή περιβάλλοντα που σκιαγραφούν τον πολιτισμό των υποκειμένων που ενεργούν σε αυτό. «Έτσι το φυσικό τοπίο καθίσταται πολιτισμικό τοπίο (cultural landscape), δηλαδή ένα περιβάλλον όπου ο άνθρωπος έχει βρει μια θέση με νόημα μέσα στην ολότητα».¹¹ Η θέση

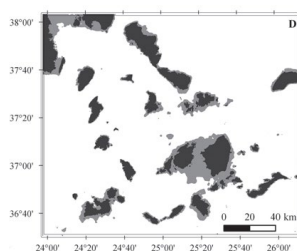
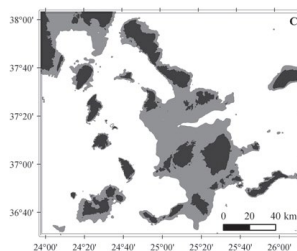
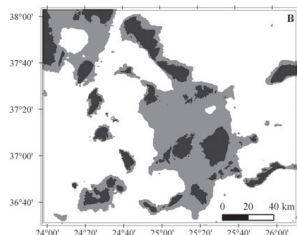
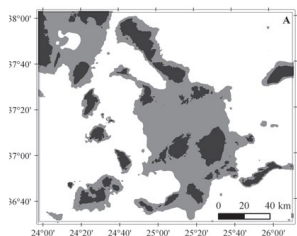
αυτή, μετά από την ανθρώπινη επέμβαση εμφανίζει διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά σε σχέση με τον περίγυρό της και καθίσταται ως περίκλειστος, οριοθετημένος χώρος.

Κατά τον Nogberg Schulz η ένωση του ανθρώπου με τη φύση ή και η συμφιλίωση με αυτήν εκφράζεται από την πρακτική χρήση της γεωργίας.¹² Τα αγροτικά παραγωγικά τοπία εντάσσονται στα πολιτισμικά τοπία, όπου ο άνθρωπος συμμετέχει με επεμβάσεις -στις ρυθμισμένες διαδικασίες της φύσης (καλλιέργεια, κτηνοτροφία). Οι επεμβάσεις αυτές οργανώνουν το χώρο της υπαίθρου σύμφωνα με τις ανθρώπινες βιοποριστικές ανάγκες και συνοδεύονται από κατασκευαστικές δομές. Η σύνθεση τους προκύπτει από τις κλιματολογικές συνθήκες του τόπου, αντανακλά τα δομικά χαρακτηριστικά του (ανάγλυφο) και απαντά σε ένα ευρύτερο αγροτικό σύστημα σχέσεων - ένα κανάβο. Η εφαρμογή του αγροτικού κανάβου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον τρόπο που αλληλεπιδρά με το αυτοφυές φυσικό περιβάλλον και πολλές φορές χαρακτηρίζει τις οπτικές αναπαραστάσεις του.

10. Nogberg Schulz, *Το πνεύμα του τόπου*, σελ. 09

11. Ο.π., σελ. 46

12. Ο.π., σελ. 51

02 Μορφολογική εξέλιξη των Κυκλάδων νήσων: (A) 20.000 π.Χ., (B) 18.000 π.Χ., (C) 14.000 π.Χ., (D) 12.000 π.Χ.

03 Χάρτης βυθομετρίας (m) στην περιοχή των Κυκλάδων.

13. Ο.π, σελ.44. Το αρχικό κύτταρο, διάσπαση του οποίου και υποδιαίρεσή του σε μονάδες, γίνεται μέσα στο υγρό περιβάλλον τη μήτρας.

Οι Κυκλάδες

«Το νησί, μάλιστα, είναι ο κατ' εξοχήν τόπος, καθώς εμφανίζεται ως μια ξεχωριστή, σαφώς περιγεγραμμένη μορφή. Υπαρξιακά, το νησί μας οδηγεί πίσω στις απαρχές της προέλευσής μας: αναδύεται μέσα από το στοιχείο από το οποίο γεννήθηκαν τα πάντα.»¹³

03

Όλο το Αιγαίο είναι σηματοδεδειγμένο από την μεγάλη γεωλογική περιπέτεια της διάσπασης και βύθισης της ηπείρου Αιγιίδας. Μικρές ενότητες, ημιαυτόνομες, οι Κυκλάδες *ψηφιδωτό διαλυμένο*¹⁴ ορίζουν τον κύκλο γύρω από το ιερό κέντρο της Δήλου με συνολική έκταση 2571,6 τχλμ (1,95% της συνολικής έκτασης της χώρας). Η φυσικογεωγραφική διάταξη των νησιών διαγράφεται κυρίως με τρεις σειρές: η βορειοανατολική περιλαμβάνει την **Άνδρο, Τήνο, Μύκονο, Δήλο, Ρήνεια, Νάξο, Αμοργό**, η νοτιοδυτική περιλαμβάνει **Κέα, Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο, Φολέγανδρο, Θήρα** και τέλος η μεταξύ των προηγούμενων κεντρική σειρά **Γυάρος, Σύρος, Πάρος, Αντίπαρος, Ίος, Ανάφη. Η Μήλος, Κίμωλος, Σίκινος, Ηρακλεία, Σχοινούσα, Κουφονήσι (Άνω, Κάτω), Κέρος, Αντικέρι (Άνω, Κάτω)** και πλήθος διάσπαρτων νησίδων αποτελούν επίσης αναπόσπαστο κομμάτι του συγκροτήματος.

Στην περιοχή επικρατεί ξηρό μεσογειακό κλίμα, με θερμό και άνυδρο καλοκαίρι και ήπιο σχετικά υγρό χειμώνα. Οι διακυμάνσεις της θερμοκρασίας και των βροχοπτώσεων, καθώς και οι διαφορές μεταξύ των ακραίων τιμών τους, είναι σαφώς μικρότερες από αυτές μιας ηπειρωτικής περιοχής. Στην περίπτωση των νησιών η θάλασσα λειτουργεί ως παράγοντας ρύθμισης του κλίματος, περιορίζοντας τις ακραίες υψηλές θερμοκρασίες του καλοκαιριού και τις χαμηλές του χειμώνα. Σημαντικό ρυθμιστικό ρόλο παίζουν επίσης και οι δυνατοί άνεμοι όπως τα μελτέμια (ΒΔ διεύθυνση) που μετριάζουν την ξερή ατμόσφαιρα του καλοκαιριού. Το χειμώνα οι δυνατοί νότιοι άνεμοι (νοτιάδες) φέρνουν βροχή, ενώ οι βορειοδυτικοί (μαϊστράλια) κρύο. *«Πολλοί είναι εκείνοι που δεν μπορούν να υποφέρουν αυτόν τον δυνατό αέρα στο νησί. Η γνώμη μου είναι, ωστόσο πως αυτός ο δυνατός βοριάς είναι κάτι σαν λύτρωση για όλη τη Μύκονο και για τον κάθε άνθρωπο που θέλει να*

περπατήσει στο ανοιχτό τοπίο».¹⁵

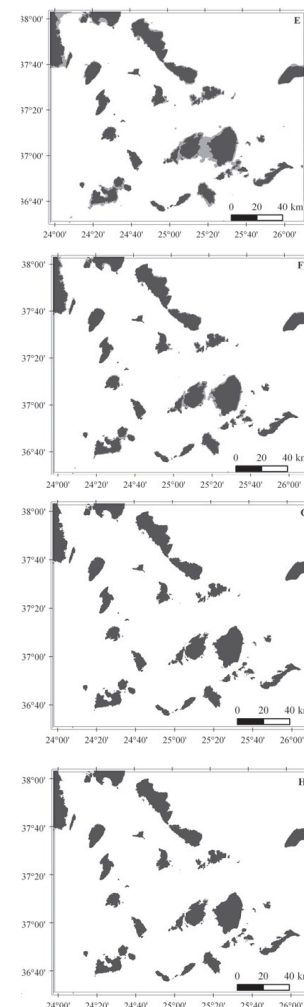
Στο ανάγλυφο των νησιών αποτυπώνεται η γεωτεκτονική μεταβολή μιας οροσειράς που βυθίστηκε. Τα υπολείμματα της αποτελούν μονάδες γης που χαρακτηρίζονται από: ελάχιστες απομείναντες πεδιάδες και περιορισμένες σε έκταση (κυρίως στα μεγάλα νησιά Νάξο, Άνδρο, Πάρο, Τήνο), σχεδόν εξ ολοκλήρου ορεινό έδαφος (ψηλότερες κορυφές στη Νάξο-Ζευς 1010μ, Άνδρο-Πέταλο 975μ, Πάρο- Μάρπιστα 771μ), βραχώδης όρμοι που αποτελούσαν άλλοτε εκβολές των ποταμών της κανταποντισθείσας Αιγιίδας, μικροί ποταμοί συνεχούς ροής μόνο στα μεγάλα νησιά και μικρές πηγές σε σχιστολιθικές περιοχές υψηλού υψομέτρου. Η εξάρτηση πολλών νησιών από τη συλλογή όμβριων υδάτων καθιστά αναγκαία την περίπτωση μεταφοράς νερού από κάποιο γειτονικό νησί. Διακρίνεται επίσης και ο ξεχωριστός χαρακτήρας του καθενός νησιού, με πανταχού παρούσα την αίσθηση του γειτονικού νησιού ή της υποενότητας στην οποία ανήκει. (εικ. 08)

04

Έν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση. Αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων

05

04 Σαντορίνη (1995): Δυνατοί άνεμοι των Κυκλάδων.

05 Μορφολογική εξέλιξη των Κυκλάδων νήσων: (E)10.000 π.Χ., (F)8.000 π.Χ., (G)6.000 π.Χ., (H)2.000 π.Χ.

14. Βασιλειάδης Δημήτρης, *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*, σελ. 31

15. Άρης Κωνσταντινίδης, *«Μύκονος»*, Για την Αρχιτεκτονική, σελ. 300

17

17. Μεταμορφωμένα πετρώματα

είναι εκείνα τα πετρώματα, τα οποία προκύπτουν από άλλα προϋπάρχοντα μετά από ιστολογικές, ορυκτολογικές και χημικές μεταβολές, χωρίς όμως να περάσουν από το στάδιο της τήξης.

18. Ιζηματογενή πετρώματα

είναι εκείνα τα πετρώματα, τα οποία σχηματίζονται από απόθεση ή καταβύθιση υλικών που βρίσκονται σε αιώρηση ή διάλυση μέσα σε ένα ρευστό μέσο (νερό ή αέρας) και τη μετέπειτα συγκόλληση των υλικών που αποτέθηκαν. Χαρακτηρίζονται από τη στρώση απολιθωμάτων και άλλων βιογενών ιζημάτων σε διαδοχικά επίπεδα.

19. Πυριγενή πετρώματα

είναι εκείνα τα πετρώματα, τα οποία δημιουργούνται μετά από τη στερεοποίηση του μάγματος (φυσικό τήγμα το οποίο υπάρχει μέσα στη Γη σε διάφορα βάθη). Το μάγμα όταν εκχυθεί στην επιφάνεια λέγεται λάβα.

20. Σημειώσεις μαθήματος Φθορά και Συντήρηση Μνημείων, καθ. Παγώνα Μαραβελάκη, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης

21. Βασιλειάδης Δημήτρης, *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής*, σελ. 33

«Θα έλεγα, ωστόσο, πως στα πετρώματα της η Μύκονος έρχεται κάπως πιο τραχειά και χαλκόχρωμη, για να προβάλλει μελαχρινή και με κάποια οξύτητα, αν ήθελε κανείς να την κρίνει με άλλο κοντινό της νησί, με την Πάρο. Γιατί η Πάρος είναι πιο ξανθή και πιο απαλή, στα χρώματα και στα σχήματα του δικού της τοπίου.»¹⁶

Το υπέδαφος των Κυκλάδων παρουσιάζει πολυσύστατη γεωλογική σύνθεση με το σύνολό του σχεδόν να προέρχεται από αποσάθρωση μεταμορφωμένων¹⁷ ασβεστόλιθων που δημιουργούν τα ιζηματογενή¹⁸, ενώ δεν λείπουν και τα πυριγενή¹⁹ πετρώματα. Το βόρειο τμήμα των Κυκλάδων, ανήκει στην Αττικοκυκλαδική μάζα και αποτελείται από μάρμαρα, δολομίτες, ασβεστόλιθους, μαρμαρυγιακούς και αμφιβολιτικούς σχιστόλιθους, ενώ χαρακτηρίζεται από την διείσδυση μεγάλων όγκων πετρωμάτων γρανιτικής κυρίως σύστασης. Η έντονη δραστηριότητα του ηφαιστειακού τόξου στη νότια πλευρά των Κυκλάδων (Μήλος, Σαντορίνη, Ανάφη, Αμοργός) είχε ως αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της περιοχής με ηφαιστειογενή -συνήθως πορώδη- πετρώματα ακανόνιστου σχήματος. Τα εδάφη στα οποία απαντώνται είναι χαρακτηριστικά για την γονιότητά τους. Τα πετρώματα που συναντάμε κυρίως στην περιοχή είναι:

-Το **μάρμαρο**, προέρχεται από τη μεταμόρφωση ασβεστόλιθου και συνίσταται κυρίως από κρυστάλλους ασβεστίτη. Είναι σκληρό πέτρωμα σμιλεύεται εύκολα και χαρακτηρίζεται την ανάκλαση του φωτός στις σχισμογενείς επιφάνειες των κρυστάλλων του. (σερπεντινομάρμαρα Τήνου, Νάξος, Πάρος)

-Ο **σχιστόλιθος**, μεταμορφωμένο πέτρωμα αφθονεί σχεδόν σε όλα τα νησιά και είναι εύθραυστος με εύκολη διάβρωση. Θερμαίνεται και ακτινοβολεί ισχυρά, ενώ ψύχεται τη νύχτα έχοντας απορροφήσει μεγάλη ποσότητα

υγρασίας. Η περιοχή που έχει στρώμα σχιστόλιθου, διακρίνεται εύκολα στο τοπίο από την πυκνότερη φυτοκάλυψή της.

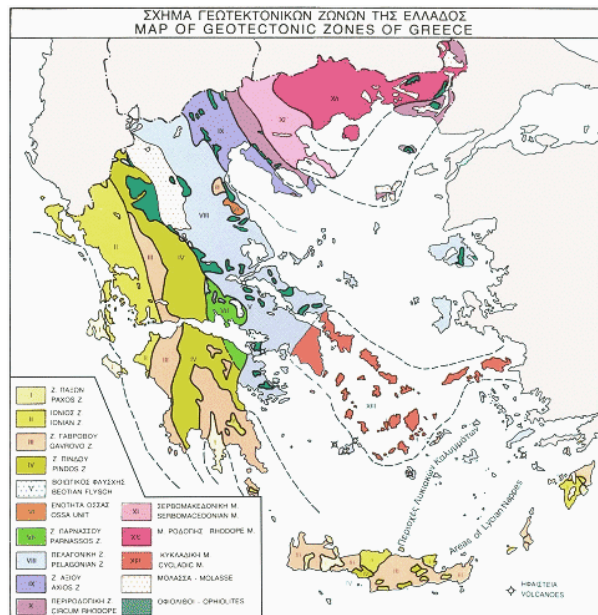
-Ο **γρανίτης**, πυριγενές πέτρωμα με σκληρή και συμπαγή υφή. Εμφανίζει μεγάλη αντοχή στην θλίψη, τριβή και έχει ανθεκτικότητα στην επίδραση των ατμοσφαιρικών παραγόντων, όπως η διάβρωση²⁰ (Νάξος, Πάρος, Μύκονος, Σέριφος, Τήνος).

Στα περισσότερα νησιά, αφθονούν τα παραπάνω είδη πετρωμάτων και μονοπωλούν στη δόμηση των ανώνυμων κατασκευών της υπαίθρου. Ταυτόχρονα, όσα από αυτά υφίστανται διάβρωση, αποσαθρώνονται και αποδίδουν το πολύτιμο στρώμα του εδάφους.

Αρχιτεκτονική από λίθο

«Τα χτίσματά του ανήκουν σε μια εποχή, το χρονικό του αιγαιοπελαγίτικου σχιστόλιθου, τα σχήματά του είναι αδρά, μεγαλιθικά... κάτι σαν ιδεογράμματα».²¹

Ακολουθώντας την πορεία της αρχιτεκτονικής στην Μεσόγειο από την προϊστορία, παρατηρείται η χρήση μεγάλων λίθων όπως συμβαίνει και στα νησιά όπου μονοπωλούν οι κατασκευές βασισμένες στην λιθοδομή λόγω της αφθονίας της πέτρας. Η ποιοτικά υποδεέστερη τοπική ξυλεία, σύντομα απορρίφθηκε λόγω της μικρής ποσότητάς της αλλά κυρίως λόγω της ασυμβατότητας τοποθέτησής της στο σκληρό συχνά βραχώδες έδαφος. Η χρήση της πέτρας που προέρχεται από την περιοχή, λόγω της αντοχής της στο χρόνο και στις κλιματολογικές συνθήκες, χρησιμοποιείται ευρέως ως άφθαρτο υλικό διότι ταυτόχρονα συμβολίζει το στέρεο και το πάγιο, την μονιμότητα των βουνών και των βράχων, όπου ανήκει ο άνθρωπος της υπαίθρου.

Το ζήτημα του τόπου

Οι Κυκλάδες συνθέτουν ένα τόπο με ελάχιστους πόρους και πέτρα σε αφθονία. Η απώλεια του εδάφους μετά από μακροχρόνιες διαδικασίες είναι βασικό χαρακτηριστικό του τόπου. Οι μεγάλες πυρκαγιές, η κοπή και εξάντληση της τοπικής ξυλείας είναι μερικά από τα φαινόμενα που οδήγησαν στην διάβρωση του εδάφους. Το μεγαλύτερο τμήμα του χρόνου χαρακτηρίζεται από συνθήκες ξηρασίας και έλλειψης επιφανειακών υδάτων.²² Οι μικρής διάρκειας αλλά έντονες βροχοπτώσεις, αδυνατούν να ανακουφίσουν την γενικότερη ανομβρία και συνάμα παρασέρνουν το λεπτό στρώμα γης με τη μορφή χειμάρρων. Έτσι αντί να προκαλέσουν ορατή υδροφορία, ουσιαστικά αφαιρεί το έδαφος από τις ψηλότερες και πιο απότομες πλαγιές και το συγκεντρώνει στον πάτο του υδρογραφικού δικτύου. Η βλάστηση στο αβαθές έδαφος είναι πολύ περιορισμένη και δεν μπορεί να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες των οργανισμών. Οι γνώριμοι ετήσιοι άνεμοι (μελτέμια) προσφέρουν δροσιά τους καλοκαιρινούς μήνες, αλλά καταπονούν τις ευπαθείς καλλιέργειες. Αντιλαμβανόμαστε ένα περιβάλλον απρόσιτο, μη άνετο, σχεδόν γυμνό που καλείται να συντηρήσει αυτόνομα την ανθρώπινη ζωή και τις δραστηριότητές της.

08

06 Χάρτης γεωτεκτονικών Ζωνών Ελλάδας. Αττικοκυκλαδική μάζα στις Κυκλάδες.

07 Κέα (1984): Αεροφωτογραφία της υπαίθρου. (Γεωγραφική υπηρεσία στρατού)

08 Άνω Κουφονήσι (2016): Απέναντι η Κέρος.

07

22. Κοτζιά Κατερίνα, Κωνσταντόπουλος Ηλίας, Παπαδόπουλος Λόης, Φιλοξενίδου Κορίνα (επιμέλεια), *Το Αιγαίο: μια διάσπαρτη πόλη / The Dispersed Urbanity of the Aegean Archipelago*, Υπουργείο Πολιτισμού, σελ. 425

23. Παύλος Λέφας,
Αρχιτεκτονική, σελ. 16

24. Nogberg Schulz, Το
πνεύμα του τόπου, σελ. 20

25. Giulio Carlo Argan,
Περί της Τυπολογίας της
αρχιτεκτονικής, *Achitectural
design*, επιμ. Γεώργιος Α.
Πανέτσος, σελ. 3

Τρόπος Επέμβασης

Επόμενες είναι οι ενέργειες τροποποίησής του με κατασκευές, αφού ο άνθρωπος, περισσότερο από κάθε άλλο έμβιο ον, δεν προσαρμόζεται απλώς στο περιβάλλον αλλά προσπαθεί συνεχώς να το μεταβάλλει προς όφελός του.²³ Τα φυσικά καταφύγια οικειοποιούνται και ύστερα τροποποιούνται με σκοπό να μετατραπούν σε καταλύματα που προσφέρουν στοιχειωδώς ελεγχόμενες συνθήκες και την αίσθηση της ασφάλειας. Ξεκινά η επέμβαση στο φυσικό χώρο με πράξεις άμεσες που λειτουργούν σε δύο επίπεδα: από τη μια, ο άνθρωπος χτίζει δομές που ενισχύουν τις ανταλλαγές του με τη φύση και κελύφη που προστατεύουν τη ζωή και τις δραστηριότητές του, και από την άλλη οι ίδιες αυτές μορφές είναι σημασιακά φορτισμένες. Ο αρχιτέκτονας Nogberg Schulz στους συσχετισμούς του για τη φύση και τα ανθρωπογενή περιβάλλοντα μέσα σε αυτή, περιγράφει αυτή ακριβώς τη διαδικασία της επέμβασης. Πρώτα το υποκείμενο σύμφωνα με τη βιωματική του εμπειρία θέλησε να καταστήσει τις φυσικές δομές πιο ακριβείς, **οπτικοποίησε** δηλαδή τη δική του κατανόηση της φύσης. Στη συνέχεια θέλησε να **συμπληρώσει** την υφιστάμενη κατάσταση, προσθέτοντας εκείνο που λείπει ή ολοκληρώνοντας μια φυσική δομή. Έτσι **συμβόλισε** την κατανόηση της φύσης και έδωσε τη μορφή της στα έργα του. **Η οπτικοποίηση, η συμπλήρωση και ο συμβολισμός είναι πλευρές της γενικής διαδικασίας της εγκατάστασης.**²⁴

Ο μετασχηματισμένος τόπος φέρει νοήματα και αξίες του εκάστοτε πολιτισμού και μπορεί να φανερώσει όλο το κοινωνικό οικοδόμημά του, την ταυτότητα που είναι συνυφασμένη με τη γη του. Έτσι οι νησιώτες χρησιμοποιώντας για ύλη την πέτρα του τόπου τους, έδωσαν τα έργα τους μαζί του και παγίωσαν την εγκατάστασή τους

09

στην ύπαιθρο.

Τύποι

Ο όρος τύπος δεν αναφέρεται σε ένα αντικείμενο προς ακριβή αντιγραφή ή μίμηση, αλλά γίνεται αντιληπτός ως η εσωτερική μορφή μιας δομής. Προκύπτει πάντοτε από μια ακολουθία συνθηκών γι αυτό και περιέχει τη δυνατότητα άπειρων παραλλαγών μορφής και περεταίρω δομικής τροποποίησης του «τύπου» καθ' αυτού.²⁵ Στις κατασκευές που θα συναντήσουμε κατά περιήγηση στην ύπαιθρο των Κυκλάδων, παρατηρούνται εμφανείς μορφολογικές και κατασκευαστικές διαφορές στις επιλύσεις από νησί σε νησί, ή τουλάχιστον ανάμεσα σε ομάδες νησιών με συγγενικά χαρακτηριστικά. Υπάρχει για παράδειγμα άμεση συγγένεια ανάμεσα στις ξερολιθιές της Νάξου και της Πάρου, αφού στους τόπους αυτούς αφθονούν οι γνεύσιοι, τα μάρμαρα και οι μαρμαρυγιακοί σχιστόλιθοι, που αποτελούν το δομικό υλικό της κατασκευής. Αυτό μπορεί να οφείλεται στη γεωγραφική τους γειτνίαση ή παρόμοια τοπογραφία. Έτσι ενώ υπάρχει ένα ευρύτερο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο σαν αναφορά στην κατασκευή της ξερολιθιάς, κοινό ανά την

09 Άνδρος: Πρόχειρο κατάλυμα βοσκού που συμπληρώνει το βράχο. (Πηγή: αρχείο Δ. Φιλίππιδη)

Ελλάδα ή τον κόσμο, κάθε τόπος παρουσιάζει ένα δικό του μορφολογικό ιδίωμα. Δεν λείπουν όμως και οι καινοτομίες ή αυτοσχεδιασμοί που οφείλονται στην επί τόπου σκέψη και δράση των τεχνιτών, είναι μάλλον κανόνας παρά εξαίρεση. Το σύνολο των κατασκευών ενώ έχει ρίζα στην απλουστευμένη οικοδομική, εμφανίζει μια διαφορετική επεξεργασία στην κάθε αγροτική ύπαιθρο των νησιών που μπορεί να παραπέμπουν σε αντιθετικές μορφές σε μια πρώτη διερεύνηση. «Ο τύπος ωστόσο στην αρχιτεκτονική τη λαϊκή δεν οδηγεί στην τυπικότητα και στη μονοτονία, γιατί δεν είναι μια κάποια διάταξη αμετάκλητα παγιωμένη αλλά ένα σύνολο από δόκιμες αρχές που ο λαϊκός τεχνίτης κατορθώνει να πραγματώσει με όποια μέσα και σε όποιες συνθήκες. Έτσι και ο τεχνίτης της Σαντορίνης είχε το θάρρος, ξεκινώντας από μια αρχέτυπη δομική μορφή μα φτάσει στους πιο απίθανους συνδυασμούς όχι για να καινοτομήσει αλλά για να κερδίσει το απαραίτητο».²⁶

Η διερεύνηση των ελάχιστης κατασκευής στην ύπαιθρο στην έρευνα αυτή θα εξελιχθεί με δύο κατευθύνσεις:

- α. τους **τύπους των επεμβάσεων** και
- β. την εξειδίκευση των διακριτών **αρχιτεκτονικών μορφών** (των τύπων) στα νησιά που ουσιαστικά αποτελούν παραλλαγές ενός βασικού κυττάρου με μικρής κλίμακας τροποποιήσεις.

27. Καπετάνιος Αντώνης, «Ξερές λιθιές, πέτρες που τοιχούν και ανασαίνουν», άρθρο στη στήλη *Γαιάς Ανάγνωσμα*. (Πηγή: <http://www.greekarchitects.gr>)

28. Ο.π

29. Ching D.K. Francis, Jarzombek M.M., Prakash V., *A global history of architecture*, p. 759

30. Βερνίκος Ν., Δασκαλοπούλου Σ., Παυλογεωργάτος Γ., *Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών*, σελ. 271

β] η ελάχιστη επέμβαση

Ξερολιθιά

«Λέξεις ταιριασμένες της γλώσσας μας, που στοιχούνται στο λίγο τους για να πουν πολλά. Ξ(η)ερή λιθιά: δυο μονάχα λέξεις -ιδού η αξία τους!.. Μιλούν μεστά για το δημιούργημα, περιλαμβάνοντας στην έννοια τους την άσκηση, την προσπάθεια, την πάλη του δημιουργού στο ακατάγραφτο -λόγω της ταπεινότητάς του- κραταίωμα της δημιουργίας».²⁷

Η ξερολιθιά είναι η κατασκευή λιθοδομής με αποκλειστικό υλικό την πέτρα και την πλήρη απουσία συνδετικού κονιάματος ή λάσπης, όπως ετυμολογεί και η ίδια η λέξη. Πέτρες σε ακανόνιστη πλέξη συγκρατούνται μεταξύ τους χάρη στην τριβή που αναπτύσσεται ανάμεσα στις αδρές επιφάνειές τους. Ο άνθρωπος, στο απομονωμένο περιβάλλον της νησιώτικης υπαίθρου, χρησιμοποίησε το μοναδικό εν αφθονία υλικό και σμίλεψε την γη σύμφωνα με την τοπογραφία του εδάφους. Απλή στη σύλληψή της, και με ελάχιστες υλικές απαιτήσεις πέρα από τα λιτά μέσα και την πρώτη ύλη, η μέθοδος βασίζεται κυρίως στην εμπειρία και την τέχνη των μαστόρων. Έτσι η ιδιαίτερη αυτή λιθοδομή αποδίδει στο σύνολό της μια μοναδική μορφολογία-μοιάζοντας με τις ίδιες τις φλέβες των νησιών²⁸ - που βρίσκει εφαρμογή στις κατασκευαστικές ανάγκες του αγροτικού πληθυσμού. Η τεχνική της ξερολιθιάς αποτελεί μια από τις παλαιότερες τεχνικές χτισίματος στην ανθρώπινη ιστορία και την αρχαιότερη μέθοδο δόμησης με πέτρα.²⁹

Η τεχνική της ξερολιθιάς, μονοπωλεί στις κατασκευές του ελαχίστου που έχουν καταγραφεί για την εξυπηρέτηση των αναγκών του αγροτικού πληθυσμού στις Κυκλάδες, σε θέματα όπως οριοθέτηση ιδιοκτησιών, γεωργίας

ή και κατάλυμα. Προέκυψε έτσι η ανάγκη ταξινόμησης αυτών για την κατανόηση της οικοδομικής και του ρόλου τους σε κατηγορίες που αντιστοιχούν στις λειτουργικές χρήσεις των γεωγραφικών χώρων που συναντώνται. Οι κατηγορίες έχουν ως εξής³⁰:

α. **Παραγωγικές χρήσεις των πόρων της γης** (αναβαθμίδες),

β. **Οριοθέτηση και οικειοποίηση του χώρου** (τοιχία),

γ. **Κυκλοφορία και πρόσβαση** (μονοπάτια),

δ. **Προσωρινή κατοίκηση και κατάλυμα** (μονόχωρη κατοικία).

Ξερολιθιές της Άνδρου

Διακρίνονται ακόμη συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές μορφές οικοδομικής ξερολιθικών κατασκευών στα νησιά που εμφανίζουν διαφοροποιήσεις κατά τύπους ανάλογα με την ποιότητα και το μέγεθος της πέτρας που είναι διαθέσιμη.

Οι ξερολιθικοί τοίχοι της Άνδρου ή «αιμασιές»³¹ στην ντοπιολαλιά της, είτε αναλληματικοί είτε οριοθετικοί, έχουν συνολικό (μέσο) πλάτος κατασκευής 70-90 εκ και ύψος 90-170 εκ. Η ιδιαιτερότητα στον τύπο δόμησής τους εντοπίζεται στη χρήση πολλών και μικρού μεγέθους πλακοειδών λίθων καθώς και στην παρεμβολή σε τακτά διαστήματα κατά μήκος των τοίχων, όρθιων, μεγάλου μεγέθους πλακών από σχιστόλιθο.

Η θεμελίωση γίνεται από πέτρες με μεγάλη επιφάνεια έδρασης που θάβονται στο φυσικό χωμάτινο ή βραχώδες έδαφος.

Το κυρίως σώμα της ξερολιθιάς αποτελείται από ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους και μικρότερα λιθάρια με αποτέλεσμα να προκύπτουν πολλά ενδιάμεσα κενά. Μπορεί να δομηθεί με:

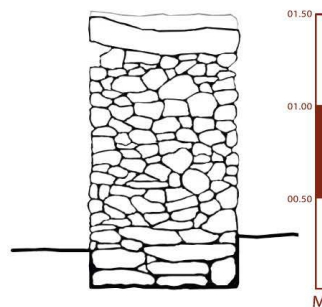
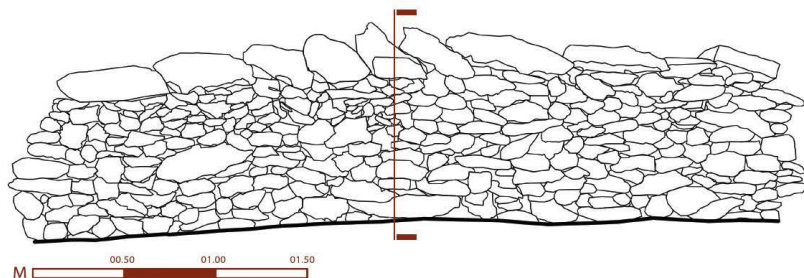
α. Κάθετα κατά παράταξη τοποθετημένους τους πλακοειδείς λίθους με την μικρή τους όψη να είναι η εξωτερική επιφάνεια του τοίχου, έως το μέσο του ύψους του (περίπου 2 ισοδομικές σειρές).

Η συνέχεια της τοιχοποιίας γίνεται με αλλαγή φοράς της κατεύθυνσης έδρασης της πέτρας σε οριζόντια έως την στέψη του τοίχου.

β. Λίθους που σχηματίζουν οριζόντιες αράδες και διακόπτονται από όρθιες σχιστολιθικές πλάκες σχηματίζοντας τις χαρακτηριστικές εσοχές της ανδριώτικης ξερολιθιάς. Οι πλάκες αυτές, τα «στήματα» με αρκετά μεγάλη επιφάνεια όψης, τοποθετούνται στο μέσο της εγκάρσιας τομής του τοίχου. Οι διαστάσεις τους διαφοροποιούνται σε σχέση με τις υπόλοιπες μονάδες: 6-10 εκ πάχος, 50-100 εκ πλάτος, 104-120 εκ ύψος. Μπορούν να πακτώνονται κατευθείαν στο έδαφος ή να διακόπτουν την τοιχοποιία και να εδράζονται σε μικρό τμήμα της (ύψους 60-100 εκατοστά). Το δέσιμο της πλάκας με την δόμηση γίνεται με μικρότερες πλάκες (βάθους όσο αυτό του τοίχου) τοποθετημένες λοξά και περιμετρικά αυτής σχηματίζοντας ένα στεφάνι.

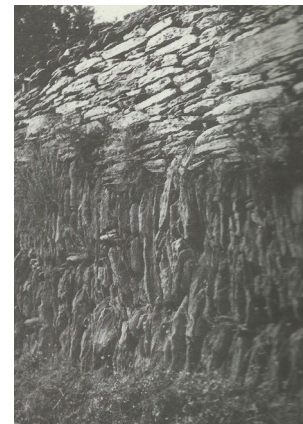
Όταν η όρθια πλάκα δεν ξεπερνά το ύψος του τοίχου η στέψη της ξερολιθιάς γίνεται με μια σειρά από οριζόντια τοποθετημένες μεγάλες πέτρες που καλύπτουν σε βάθος τον τοίχο. Η στέψη ακόμα μπορεί να γίνει με λοξές, υπό ελαφρά κλίση πλακοειδείς πέτρες -μορφή που έχει αναφορά στην ραχοκοκαλιά των ζώων- ενώ λειτουργεί σαν αιχμηρό εμπόδιο στην αναπήδησή τους για προστασία της περιοχής που ορίζουν.

10

31. Αιμασιές: Ξερολιθιές που συγκρατούν το χώμα. Αρχαία ελληνική λέξη με την ίδια σημασία. Χαριτωνίδου Αγγελική, «Άνδρος» Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 36

11

12

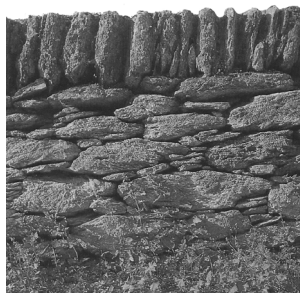

10 Όψη και τομή ξερολιθιάς με οριζόντια τοποθετημένες πλετρες στη στέψη.

11 Άνδρος: Ξερολιθιά.

12 Σίφνος: Αντίστοιχη ξερολιθιά με αυτές της Άνδρου.

13

14

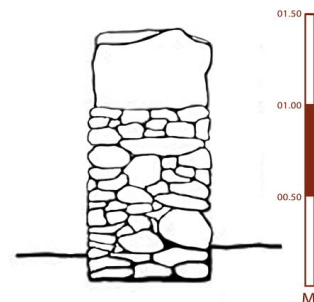
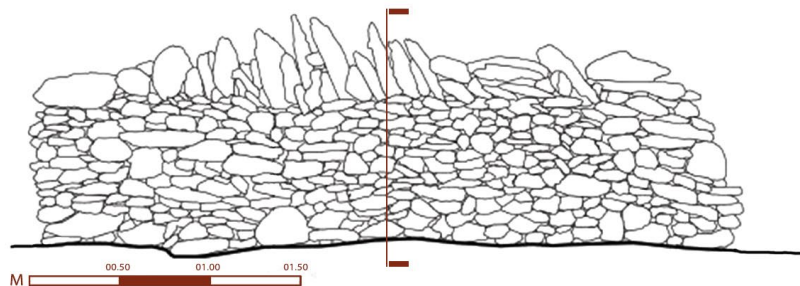
13 Κέα: Αντίστοιχες ξερολιθιάς με αυτές της Μυκόνου.

14 Άνδρος: Ξερολιθιάς με στήματα. «Ανάλογα με το φως της μέρας οι σχιστόπλακες...μετατρέπονται σε μυστηριακά σύμβολα πρωτογονισμού ή σε γλυπτά αφηρημένης τέχνης.» Χαριτωνίδου Αγγελική, «Άνδρος» Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 36

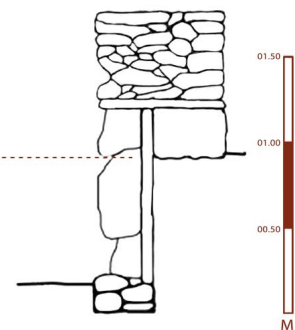
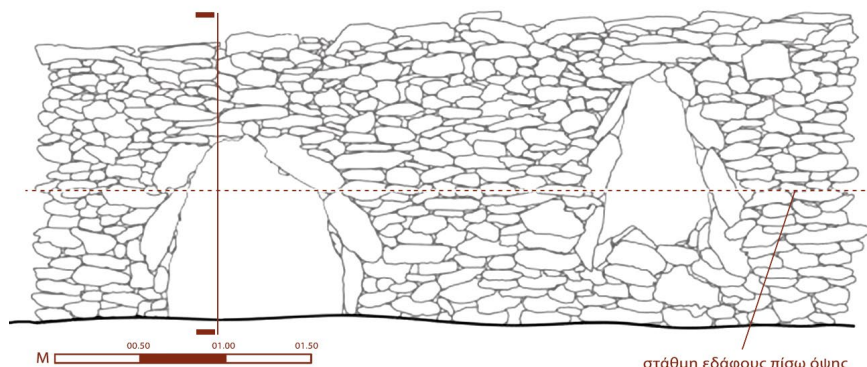
15 Όψη και τομή ξερολιθιάς με στέψη από λοξές πλάκες.

16 Όψη και τομή ξερολιθιάς με στήματα.

15

16

στάθμη εδάφους πίσω όψης

Ξερολιθιάς της Μήλου

Η έντονη ηφαιστειακή δραστηριότητα στο νησί της Μήλου, προίκισε το νησί με ηφαιστιογενή και ιζηματογενή-συνήθως πορώδη πετρώματα τα οποία και αποτελούν το υλικό δόμησης των ξερολιθιών. Για το λόγο αυτό, σε αυτές συναντάμε ερυθρό-μαύρους λίθους ακανόνιστου σχήματος και χωρίς ιδιαίτερες αιχμές-σχεδόν στρογγυλεμένους- ενίοτε με παρεμβολή μικρών λευκών λιθαριών μαρμάρου και οψιδιανού. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι νεότεροι τοίχοι ξερολιθιάς (όχι εκείνοι που αφορούν αρχαιολογικούς χώρους) διατρέχουν συγκεκριμένες περιοχές με ήπιες υψομετρικές εξάρσεις σε χαμηλές ζώνες. Οι τοίχοι -είτε αυτοί

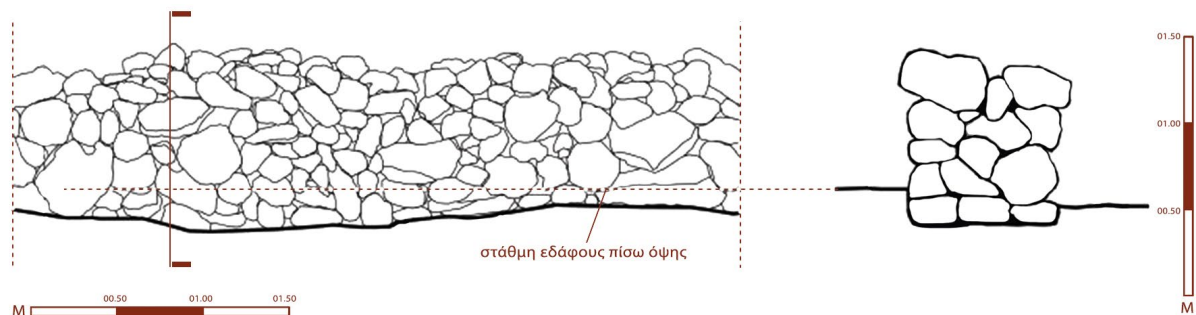
είναι αναλληματικοί είτε είναι οριοθετικοί - έχουν μέσο πλάτος περίπου 40-90 εκ. και ύψος περίπου 1,50 μέτρο.

Η θεμελίωση γίνεται από πέτρες με μεγάλη επιφάνεια έδρασης που θάβονται στο φυσικό χωμάτινο ή βραχώδες έδαφος.

Το κυρίως σώμα της ξερολιθιάς, παρουσιάζει κάποιου είδους αναρχία με την απουσία συνεχών οριζόντιων ή κάθετων αράδων- όψη που προκύπτει από την τυχαιότητα του σχήματος των πετρών. Έτσι εάν πρόκειται για:

α. οριοθετικό τοίχο, η τοιχοποιία κατασκευάζεται από δύο εξωτερικές παρειές μεγαλύτερων

17

18

Ξερολιθιές της Νάξου

λίθων με το διάκενο να πληρούν μικρότεροι, χωρίς την παρεμβολή πολύ μικρών λίθων στερέωσης με το ρόλο της σφήνας. β. αναλημματικό τοίχο, τοιχοποιία κατασκευάζεται εξίσου από δύο παρειές λίθων. Η εσωτερική επαπτόμενη με το έδαφος που συγκρατεί, συνίσταται από σκύρα μικρής διατομής. Η εξωτερική δομείται με κλίση από πετρώματα με διαστάσεις που φθίνουν από τη βάση ως την κορυφή του.

Στέψη του τοίχου μπορεί να οριστεί χωρίς μεγάλη ακρίβεια η τελευταία σειρά λίθων που είναι μεγαλύτερες σε διάσταση³².

Οι ξερολιθιές στη Νάξο, όταν οριοθετούν τη γη ονομάζονται «τάφροι» ενώ όταν οργανώνουν τις πλαγιές σε οριζόντια χωμάτινα επίπεδα, αποκαλούνται, όπως και σε όλες τις Κυκλάδες «πεζούλες». Ο μορφολογικός τους τύπος είναι ιδιαίτερος καθώς αντιπροσωπεύει τις ξερολιθιές που στην δόμηση τους ενσωματώνουν άριστα τα φυσικά στοιχεία της υπαίθρου, είτε αυτά είναι αυτοφυή δέντρα είτε είναι γεωμορφώματα μεγάλιθων.

Βάση του ξερολιθικού τοίχου αποτελεί το τμήμα βράχου που συναντάται άνω της επιφάνειας του εδάφους και σε αυτό στηρίζεται η ξερολιθιά.

Έν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση. Αναφορά στην υπαίθρο των Κυκλάδων

19

17 Όψη και τομή ξερολιθιάς με ακανόνιστη δόμηση.

18 Όψη και τομή ξερολιθιάς με πέτρες μικρής διατομής στην εσωτερική παρειά.

19 Μήλος: Ξερολιθιές.

32. Παφίλης Παναγιώτης, Ξερολιθιές: στηρίγματα βιοποικιλότητας, σελ 71-74

20 Όψη και τομή ξερολιθιάς με παρεμβολή βράχου.

21 Νάξος (2017): Ξερολιθιάς-σε συνέχεια με το φυσικό βράχο.

Το κυρίως σώμα, όπως και στους περισσότερους τύπους, δομείται με δύο εξωτερικές παρειές από τις μεγάλες πέτρες (μεγαλύτερες μονάδες από όλους τους τύπους: 20-70 εκ. πλάτος όψης, 5-24 εκ. ύψος όψης, 38-60 εκ. βάθος) και εσωτερική πλήρωση του κενού με λιθαράκια. Στην όψη, ξεχωρίζουν μορφολογικά, πέρα από τον βράχο, και οι μεγάλες πέτρες, συγκριτικά με τις μικρότερες που έχουν το ρόλο της σφήνας. Είτε πρόκειται για αναβαθμίδα είτε για τάφρο, ο τοίχος έχει μέσο πλάτος 60-70 εκ και ύψος 100-250 εκ. Στην πρώτη περίπτωση συναντάται κλίση στην εξωτερική πλευρά (από την βάση προς την κορυφή) με πλάτος απομείωσης 6-10 εκ, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η ίδια βαθμού κλίση συναντάται και από τις δύο πλευρές του τοίχου.

Η στέψη της ξερολιθιάς κατασκευάζεται από μια σειρά ίδιου μεγέθους μονοκόμματων λίθινων πλακών ή και με ακόμα πιο μεγάλες, τοποθετημένες οριζόντια στην κορυφή του τοίχου.

21

20

α. Παραγωγικές χρήσεις των πόρων της γης: **αναβαθμίδες**

«Το γέρικο χέρι του Θεού σταρόχρωμο, αυλακωμένο από τις φλέβες, τα πετρώματα της κοσμογονίας, οι κλίσεις ανελέητες, οδυνηρές, το λιγοστό χώμα κυλάει φεύγει, χάνεται στη θάλασσα, μας το παίρνουν τα νερά της βροχής, το παρασέρνουν. Που θα σπείρουμε το σιτάρι; Κρατήστε το χώμα για το θεό!»³³

Αναβαθμίδες ή αναβαθμοί, κοινώς πεζούλες, είναι τα τεχνητά οριζόντια εδάφη που δημιουργήθηκαν από τον άνθρωπο πάνω σε επικλινείς εκτάσεις, με σκοπό την καλλιέργεια. Η διαδικασία της αναβαθμίδωσης αποτελεί την άμεση απάντηση που έδωσαν οι νησιώτες στα προβλήματα διάβρωσης του εδάφους και έλλειψης καλλιεργήσιμων εκτάσεων ενώ ήταν ήδη από την αρχαιότητα μία από τις σημαντικότερες ήπιες παρεμβάσεις του ανθρώπου στο μεσογειακό τοπίο. Στην περιοχή του Αιγαίου η περίοδος κατασκευής αναβαθμίδων κράτησε έως τις αρχές του 20ου αιώνα (προβιομηχανική περίοδος). Από εκεί και έπειτα, ζητούμενο ήταν η μεγιστοποίηση της παραγωγής με τη χρήση νέων πρακτικών καλλιέργειας και μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μεταναστεύει στα αστικά ή βιομηχανικά κέντρα με αποτέλεσμα να εγκαταλείπεται η κατασκευή και συντήρησή τους.

Πρώτιστος λόγος δημιουργίας των αναβαθμίδων αποτελεί η ανάγκη προστασίας της υφιστάμενης και δημιουργίας εκ νέου καλλιεργήσιμης γης μέσω της συγκράτησης των εδαφών και της μείωσης της διαβρωτικής δράσης των ομβρίων. Η αντιστήριξη γινόταν, συνήθως με απλούς αναλημματικούς φέροντες τοίχους, κατασκευασμένους με ξερολιθιά. Η κλίση της πλαγιάς παρέμενε ίδια, ορισμένη πλέον με σταθερό μέτρο όσο και το ύψος της ξερολιθιάς. Έτσι, εάν το έδαφος είναι πολύ επικλινές, οι πεζούλες χτίζονται κοντά η μία στην άλλη με

το πλάτος του χωραφιού που προκύπτει να μην ξεπερνά συχνά τα δύο μέτρα, ενώ όταν η πλαγιά είναι ομαλή, έχουν μεγάλη απόσταση και το ύψος τους είναι μικρό. Οι ισοϋψείς καμπύλες, εκφράζονται με τις γερτές ξερολιθιές, ελεύθερης πορείας και φυσικής χάραξης: η φυσική τυχαιότητα βιασμένη από την οργανωτική λύση.³⁴

Η κατασκευή των αναβαθμίδων απαιτεί πρώτα την εκχέρωση της επικλινούς έκτασης, με την εξαγωγή και συλλογή της πέτρας, και την αποσκαφή, δηλαδή τον καθαρισμό της επιφάνειας με το ξερίζωμα των θάμνων. Η διαδικασία ξεκινά από το ψηλότερο σημείο της πλαγιάς, όπου και σκάβεται ένα χαντάκι για τη θεμελίωση του πρώτου τοιχίου και την τοποθέτηση των μεγάλων πετρών που θα φέρουν όλο το βάρος της κατασκευής. Το χτίσιμο γίνεται σταδιακά με τα προϊόντα εκσκαφής να τοποθετούνται από τα μεγαλύτερα στα μικρότερα στην εξωτερική παρειά, όσο ψηλώνει ο τοίχος ώστε να σχηματίζεται κλίση τάξης 10%. Η βάση που δέχεται τα περισσότερα φορτία βάρους είναι ενισχυμένη, έναντι της απόληξης που δέχεται τα λιγότερα, διαδικασία που διευκόλυνε τη δουλειά των εργατών ιδιαίτερα αν επρόκειτο για τοίχο μεγάλου ύψους. Η σχέση μεταξύ πατήματος και ρίχτι υπακούει τις περισσότερες φορές τον κανόνα ένα προς τρία. Στην πίσω πλευρά, η πλήρωση γίνεται με ένα μείγμα από μικρές ελαφρόπετρες και χώμα για την καλύτερη συγκράτηση του εδάφους και αποστράγγιση του νερού. Τα κενά που δημιουργούνται ενδιάμεσα της τοιχοποιίας, γεμίζονται με μικρές πέτρες-σφήνες που εξασφαλίζουν την ευστάθεια του τοίχου. Η τελευταία στρώση λίθων συμπληρώνεται από πλακοειδής λίθους που καλύπτουν το πάχος του τοίχου, με σκοπό να μπορούν να περπατηθούν χωρίς να χρειάζεται να πατηθεί το καλλιεργημένο

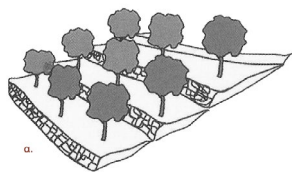
33. Βασιλειάδης Δ., Θεώρηση αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία, σελ. 33.

34. Ο.π σελ. 35.

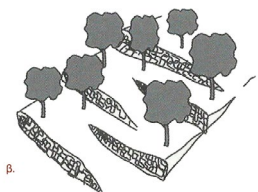
22 Κέα: Ανάβαση σε άνδρα καλλιέργειας.

22

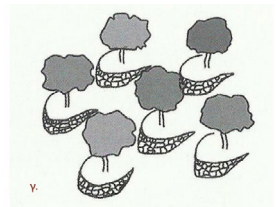

α.

β.

γ.

35. Πετανίδου Θεοδώρα, «Αναβαθμοί, αναπόσπαστο στοιχείο του νησιωτικού τοπίου» *Σύγχρονα Ελληνικά τοπία*, Χατζημιχάλης Κωστής (επιμέλεια), σελ. 218

36. Nogberg Schulz, *To πνεύμα του τόπου*, σελ. 64

23 Τυπολογία αναβαθμίδων ανάλογα με το σύστημα οργάνωσης της πλαγιάς: (α) κλιμακωτές, (β) διάπλεκτες, (γ) θύλακες.

χώμα. Έτσι η οικοδομική της κατασκευής εξυπηρετεί και την ανάγκη κίνησης του αγρότη. Η μετάβαση από τον ένα αναβαθμό στον άλλο, γίνεται από τις κλίμακες, ενσωματωμένες στο σώμα του τοίχου.

Στα κλιμακωτά επιμήκη κομμάτια γης που δημιουργούνται οι αγρότες σπέρνουν άνυδρες καλλιέργειες (φάβα, άνυδρα ντοματάκια κλπ) σε νησιά με εξαιρετικά ελάχιστες βροχοπτώσεις όπως η Σαντορίνη ή η Ανάφη. Σε νησιά με περισσότερα νερά, οι πεζούλες, και ως ρυθμιστές της κυκλοφορίας του νερού ευνοούν την καλλιέργεια κηπευτικών, ποτιστικών αμπελιών, ελαιόδεντρων, εσπεριδοειδών κ.α.

Παρουσιάζουν ακόμη, μια ενδιαφέρουσα τυπολογία που σχετίζεται με τη μορφή τους και το σύστημα οργάνωσης του χώρου- πλαγιάς που εντοπίζονται. Πιο συγκεκριμένα, ως επί το πλείστον στις Κυκλάδες συναντάμε τις παράλληλες κλιμακωτές πεζούλες που ακολουθούν την κλίση του ανάγλυφου και των ισοϋψών. Οι διάπλεκτες πεζούλες διατρέχουν την πλαγιά σε σχήμα ζικ-ζακ και σχηματίζουν μεταξύ τους βουστροφηδόν διάδρομο, διευκολύνοντας την αδιάκοπη προσπέλαση του χωραφιού από ζώα ή μηχανήματα κατά το όργωμα. Τέλος συναντάμε και τις πεζούλες θύλακες για δεινρώδεις καλλιέργειες (ελαιόδεντρα ή οπωροφόρα) που συγκρατούν το χώμα μεμονωμένα.³⁵

β. Οριοθέτηση και οικειοποίηση του χώρου: τοιχία

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, οι ανθρωπογενείς επεμβάσεις στον φυσικό χώρο διακρίνονται εύκολα διότι δημιουργούν περικλειστούς χώρους με διαφορετικές χωρικές ιδιότητες από τον περίγυρό τους. Η ύπαρξη εμφανούς κτιστού ορίου δημιουργεί μεγαλύτερη ένταση στο περιβάλλον σε σχέση με μια απλή αλλαγή της υψής του εδάφους ή της βλάστησης. Ο γερμανός αρχιτέκτονας Gunter Nitschke, στην ενασχόλησή του με τους ιαπωνικούς κήπους επισημαίνει ότι οι διαδικασίες οριοθέτησης της γης εντάσσονται σε μια ροή πολιτισμικών φαινομένων και συγκεκριμένα η ίδια η λέξη για την περικλειστή έκταση, *shima*, προήλθε από την λέξη που δηλώνει σημάδι κατοχής γης *shime*.³⁶

Η εφαρμογή της έννοιας της γαιοκτησίας στην ενδοχώρα των Κυκλάδων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Χιλιάδες μέτρα ξερολιθικών μαντρότοιχων διατρέχουν όλα τα νησιά στις απολήξεις ομάδων αναβαθμίδων και περικλείουν την γη που ανήκει στους νησιώτες. Η γη έχει δουλευτεί με κόπο από αυτούς και πλέον είναι στην κατοχή τους σαν έργο δικό τους, χειροποίητο. Ταυτόχρονα, σε πρακτικό επίπεδο, οι μαντρότοιχοι ρυθμίζουν τις γεωργοκτηνοτροφικές περιφέρειες και περιμέτρους (zoning), που στόχο έχουν τον έλεγχο της αγροτικής δραστηριότητας χωρικά και ποιοτικά. Η έλλειψη απέραντων πεδινών εκτάσεων για βόσκηση, αναγκάζει τους βοσκούς να οδηγούν τα γιδοπρόβατά τους στα περικλειστά τμήματα γης από ξερολιθιά. Εκεί ασκείται η κτηνοτροφία και εμποδίζεται η προσπέλαση των ζώων στις όμορες ιδιοκτησίες αφού οι ξερολιθικοί τοίχοι συχνά φέρουν στέψη από αγκαθωτά φρύγανα. Τα βοσκοτόπια παρέμεναν περιοχές με ποώδη και θαμνώδη φυτοκάλυψη που δεν

σπέρνονταν προκειμένου να φιλοξενήσουν ζώα. Τα γειτονικά χωράφια σπέρνονταν και ο καρπός προλαβαίνει να βλαστήσει πριν κατασπαραχτεί από τα λαίμαργα ζώα. Χαρακτηριστική εφαρμογή διαχωρισμού των αγροτικών λειτουργιών εντοπίζεται στην ύπαιθρο της Σύρου. Όλο το νησί έχει υποδιαιρεθεί σε μικρότερα τμήματα γαιών, από τις οποίες όσες σπέρνονταν λέγονταν *εγκαιριές* και οι χέρσες *πάστρες*, με εναλλαγή του ρόλου ανά χρονικά διαστήματα. Τα πετρώδη τμήματα ακαλλιέργητα και περιτοιχισμένα, όπου και αφήνονται τα ζώα για ελεύθερη βόσκηση, ονομάζονται *σκληρές*.³⁷

Ακόμη ο χωρισμός της γης κατ' αυτόν τον τρόπο αποσκοπούσε και στο να εξαλείψει το επικίνδυνο τσιμπούρι -παράσιτο που προσβάλει τα θηλαστικά ζώα-. Με άλλα λόγια, έτσι εφαρμόζεται στο σύστημα

του αγροτικού κανάβου από ξερολιθιές, η περιοδική καλλιέργεια προς αγρανάπαυση.³⁸

Χαρακτηριστικό σημείο στην μαντρότοιχο από ξερολιθιά είναι η μοναδική διακοπή που μπορεί να έχει σε σχηματισμό ανοίγματος για την επικοινωνία και πρόσβαση στο χωράφι. Το στενό αυτό πέρασμα που φράζεται εύκολα με ξερόκλαδα ή πέτρες ονομάζεται *εμπάτης* ή *αμπασιά* όπως προκύπτει ετυμολογικά από την λέξη *μπαίνω*. Επίσης σε περιπτώσεις που οι τοίχοι δεν φέρουν λίθους σε εξοχή και άλλα χρηστικά ή διακοσμητικά στοιχεία για την τοποθέτηση σε αυτά εργαλεία που σχετίζονται με τις αγροτικές δραστηριότητες, συμπεραίνουμε ότι χρήση του γεωτεμαχίου αφορά βοσκότοπο. Σε άλλες περιπτώσεις συναντάμε εσοχές ορθογωνικής διατομής που αποσκοπούν στην τοποθέτηση μελισσοθυρίδων.

37. Κάρτας Αναστάσιος, «Σύρος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια), 2ος τόμος, σελ. 225

38. Γλέζος Μ., *Η συνείδηση της πετράιας γης: Κυκλαδογραφίες*, σελ. 238

24 Σύρος: Οριοθετήσεις γης στην ύπαιθρο.

25 Μύκονος, μαντρότοιχος (1987): Η ανθρώπινη κατασκευή συμπληρώνει τη φυσική μορφή.

Έν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση. Αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων

25

29

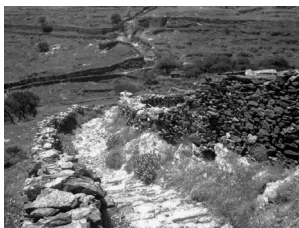
26

27

28

26 Ίος: Άνοιγμα σε ξερολιθικό μαντρότοιχο.

27 Μύκονος: Μαντρότοιχος με σαμάρι.

28 Κύθνος: Μονοπάτι με ματρότοιχους.

29 Νάξος (2017): Αγροτικός κάναβος με καλάμια.

39. Άρης Κωνσταντινίδης, «Μύκονος», Για την Αρχιτεκτονική, σελ. 307–308

29

Ιδιαίτερη αναφορά για τους μαντρότοιχους με σαμάρι της Μυκόνου, έχει κάνει ο Άρης Κωνσταντινίδης. Εδώ συναντάμε μια εκλέπτυνση στη στέψη της ξερολιθιάς, όπου οι τελευταία στρώση από πέτρες ισιώνεται με ασβεστόλασπη ώστε να δημιουργεί ένα οξυκόφυφο σαμάρι το οποίο βάφεται με άσπρο ασβέστη. «Κι όπως τρέχουνε οι μαντρότοιχοι από χωράφι σε χωράφι, κ από ρεματιές σε υψώματα έτσι πάνε και τα σαμάρια τους, λευκές ταινίες μέσα στο βαθύχρωμο τοπίο. Κι όταν βλέπεις από κάπως πιο μακριά μια πλαγιά, ή ολόκληρο νησί (ας πούμε όταν έρχεσαι με το καΐκι από τη Δήλο), εκείνο που ξεχωρίζει μέσα στο τοπίο, το σκούρο γρανιτένιο τοπίο είναι τα μικρά λευκά σπιτάκια, και τα λευκά ξωκλήσια, και τα λευκά σαμάρια από τους μαντρότοιχους, άσπρες γραμμές, άλλες να παίρνουνε τον ανήφορο κι άλλες να κατηφορίζουνε σχεδόν ως τη θάλασσα».³⁹

Αξίζει να αναφέρουμε μια ακόμη πρακτική χωρικού προσδιορισμού που συναντάται κυρίως στους κάμπους των πεδινών τμημάτων των νησιών. Η γραμμική φύτευση στελεχών καλαμιών περιμετρικά των χωραφιών συμπληρώνει την εικόνα του αγροτικού κάναβου σε περιοχές όπου καλλιεργούνται κηπευτικά. Το καλάμι λόγω του ύψους του (7-8 μ) ταυτόχρονα λειτουργεί σαν ανεμοφράχτης προστατεύοντας τις καλλιέργειες. Το ριζικό του σύστημα δεν βλάπτει την παραγωγή,

εκμεταλλεύεται την εδαφική υγρασία σε μεγάλο βάθος και έχει αντοχή σε μεγάλες ξηρικές συνθήκες. Όταν ολοκληρωθεί η περίοδος της εποχιακής καλλιέργειας, η καλαμιά κλαδεύεται και αφήνει το χωράφι να «αναπνεύσει». Στη συνέχεια του κύκλου ζωής της, το άχρηστο υλικό επαναχρησιμοποιείται. Οι κορμοί των καλαμιών αφού καθαριστούν, αξιοποιούνται στα αγροτικά κτίσματα ως υπαίθρια στέγαση ή επεξεργάζονται από τους παραγωγούς που δημιουργούν αυτοσχέδια είδη φλογέρας και άλλων μικρών κατασκευών.

γ. Κυκλοφορία και πρόσβαση: μονοπάτια

Ανάμεσα στα σχηματισμένα από τις πεζούλες χωράφια και στο ενδιάμεσο των μαντρότοιχων, ένα πολύπλοκο, πυκνό δίκτυο μονοπατιών διατρέχει το κάθε νησί από άκρη σ' άκρη. Η παλαιότητα τους είναι άγνωστη, είναι όμως πολύ πιθανό να δημιουργήθηκαν πολύ νωρίς όσοι δρόμοι εξυπηρετούσαν βασικές ανάγκες επικοινωνίας κομβικών σημείων στα νησιά (σημεία πηγών νερού ή σημαντικών ιερών τόπων). Οι αγροτικοί δρόμοι οδηγούν τους νησιώτες στις ιδιοκτησίες τους, στα βοσκοτόπια, σε ανεμόμυλους, σε περιστεριώνες, σε ξωκλήσια και μοναστήρια και κάνει προσβάσιμο κάθε τετραγωνικό της υπαίθρου, σαν τις αρτηρίες ενός οργανισμού που τρέφουν το κάθε κύτταρο.⁴⁰ Ουσιαστικά πρόκειται για ελάχιστες γραμμικές κατασκευές που υλοποιούν την έννοια της σύνδεσης σε πολλαπλά επίπεδα:

1. οικιστικών ενοτήτων με την υπαίθρο,
2. μεμονωμένων κατασκευών που βρίσκονται διάσπαρτες στο τοπίο μεταξύ τους
3. σύνδεση-όριο ιδιοκτησίας και φυσικού χώρου.

Τα μονοπάτια στην πλειονότητα τους ταυτίζονται με τις αρχαίες οδούς του κυκλαδικού πολιτισμού, οι οποίες με την σειρά τους συμπίπτουν με τις υψομετρικές καμπύλες της τοπογραφίας. Πρώτο, το νερό ως φυσικό στοιχείο με την αέναη κίνησή του, έχει σμιλέψει το βουνό δημιουργώντας χαράδρες και αυλάκια. Ύστερα ο άνθρωπος ακολούθησε αυτούς τους άξονες κυκλοφορίας και χάραξε την δική του πορεία δίπλα σε αυτή. Με μια λιτή επέμβαση ρύθμισε την κίνηση νερού, ζώου και του ίδιου του εαυτού, προστατεύοντας φυσικά με μαντρότοιχους τις καλλιέργειες που με τόσο κόπο δημιούργησε.

Το χώμα που ξεσηκώνουν τα μελτέμια το καλοκαίρι, η διάβρωση που δημιουργούν στο έδαφος οι περιοδικοί χείμαρροι το χειμώνα, αλλά και η καθίζηση που δημιουργείται από τη μεταφορά βαρέων φορτίων οδήγησε τους κατοίκους της υπαίθρου να λιθοστρώσουν τις υφιστάμενες χωμάτινες πορείες. Γνωστά και ως *καλντερίμια*⁴¹, είναι πλακόστρωτοι δρόμοι από σφηνωμένες μεταξύ τους ακανόνιστου σχήματος πέτρες, χωρίς ενδιάμεσο αρμολόγημα. Στη λιθόστρωση χρησιμοποίησαν πέτρες ελεύθερου σχηματισμού που βρίσκονται περισσευούμενες στους αγρούς ή αποτελούν υπολείμματα λατομείων ή είναι κροκάλες που έχουν μεταφερθεί στην περιοχή από τους χείμαρρους. Σε αυτό οφείλεται και η μορφολογική ακανονιστία της κατασκευής.

Η κατασκευαστική διαδικασία το λιθόστρωτου ξεκινά με την εξομάλυνση του εδάφους που πρόκειται να διαστρωθεί και κατόπιν στρώνεται η πέτρα σφηνοειδούς σχήματος με την επίπεδη επιφάνειά της προς τα πάνω- ώστε να μην παρασέρνεται από τα όμβρια και να παραμένει σταθερή κατά την μετακίνηση ανθρώπων και ζώων. Όταν οι δρόμοι συναντούν εδάφη με μεγάλη κλίση, γίνονται κλιμακωτοί με μεγάλης κλίμακας πατήματα (50-100 εκ)-συνήθως με κλίση- για την διευκόλυνση της διέλευσης των

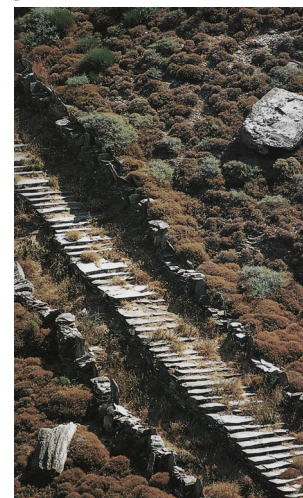
υποζυγίων. Το ρίχτι του σκαλοπατιού, για τον ίδιο λόγο, είναι χαμηλό (δεν ξεπερνά τους 15 πόντους) και στην εξωτερική του παρειά διαμορφώνεται από μεγάλα αγκωνάρια (γωνιόλιθους). Σε περιπτώσεις όπως το λιθόστρωτο της Άνδρου που το μονοπάτι περικλείει στα τοιχία του χείμαρρο, διατηρείται απόσταση από την μία παρειά όπου και δημιουργείται το αυλάκι της ροής.

Όταν το μεγάλο ύψος των περιμετρικών ξερολιθικών τάφρων κατά τόπους περιορίζει το οπτικό εύρος προς το τοπίο, ο περιπατητής συγκεντρώνει το βλέμμα του στο ίδιο το καλντερίμι. Έτσι κατά τη διάρκεια της πορείας του, δημιουργούνται συγκεκριμένες θεάσεις προς όλες τις ανώνυμες κατασκευές της υπαίθρου στις οποίες οδηγούν τα μονοπάτια αυτά -μιτάτα, αλώνια, περιστεριώνες, ανεμόμυλοι κλπ.

δ₁. Προσωρινή κατοίκηση και κατάλυμα: **μονόχωρη κατοικία του ανθρώπου**

Προσεγγίζοντας μεγαλύτερης κλίμακας εγκαταστάσεις, εντοπίζουμε την μονόχωρη αγροτική κατοικία που εξυπηρετεί την διαμονή -λόγω των πολύωρων γεωργοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων- στην ύπαιθρο. Ήδη μέσα στα τοπία, μικρότερες ενότητες χώρων παρέχουν στον άνθρωπο την δυνατότητα κατοίκησης -όπως το αρχετυπικό καταφύγιο- με ελάχιστη απαραίτητη επέμβαση. Έτσι, οι αγρότες εκμεταλλευόμενοι τη φυσική προστασία των εδαφικών κοιλωμάτων, χτίζουν *μιτάτα*⁴² κάτω από βράχους, σε συνέχειά ή πάνω τους με ξερολιθιά, ενωμένα σένα ενιαίο σύνολο. Η κατασκευή της κατοικίας που υποστασιοποιεί την οικείωση του τόπου από τον άνθρωπο, δεν ικανοποιεί απλά

30

40. A. Radford, G. Clark, «Κυκλάδες: Μελέτη μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Δουμάνης, Ο. & Oliver, Ρ. (επιμ.), σελ. 66

41. λήμμα **καλντερίμι**: ετυμ. τουρκ. kaldırım αντιδάνειο από αρχαία ελληνικά: καλός + ρύμη/δρόμος Μπούρας, Φιλίππιδης, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 164

42. Η μονόχωρη κατοικία όπως ονομάζεται στη Νάξο και στις περισσότερες Κυκλάδες. Ετυμολογικά όνομά του προέρχεται εκ του λατινικού *metatum*, το οποίο σημαίνει στρατιωτικό κατάλυμα ενώ η σημερινή του σημασία ανάγεται στην βυζαντινή περίοδο όπου αποκτά την έννοια του προσωρινού καταλύματος.

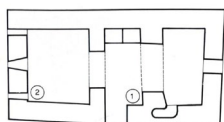
43. Σκουτέλης Ν., «Κρήτη», *Νησιά του Αιγαίου Αρχιτεκτονική*, Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια), σελ. 164

30 Άνδρος: Κλιμακωτό μονοπάτι από ξερολιθιά με αυλάκι.

31

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

32

31 Όψη και κάτοψη δίχρωρου
ξερολιθικού κτίσματος.

32 Τομή μονόχρωρου κτίσματος
με εκφορικό σύστημα.

33 Νάξος: μιτάτο στην ορεινή
υπαίθρο.

μια οικονομική σχέση αλλά πρόκειται μάλλον για μια υπαρξιακή έννοια που δηλώνει την ικανότητα συμβολισμού νοημάτων. Στα κοιλώματα της γης προσφέρεται το άσυλο από τις αρχέγονες δυνάμεις της φύσης, όπως η μήτρα προστατεύει το κύτταρο που κυοφορεί. Η επαφή με την «μητέρα-γη» ταυτίστηκε πολλές φορές με τον θάνατο και τον κάτω κόσμο όπου καταλήγει για αναπαυθεί το σώμα και η ψυχή του ανθρώπου. Ομοίως τα μιτάτα, (όπως τα συναντάμε στις Κυκλάδες) αποτελούν εφήμερες κατοικίες για τον εφήμερο θάνατο που λέγεται ύπνος.⁴³ «Η κατοίκηση στη φύση, δεν είναι ένα απλό ζήτημα καταφυγίου. Μάλλον σημαίνει να κατανοείς το δεδομένο περιβάλλον ως ένα σύνολο εσωτερικών, σε όλη την κλίμακα, από μακρο- ως το μικρο-επίπεδο. Στο κλασικό τοπίο, τέλος ο άνθρωπος βρίσκει τον εαυτό του στο αρμονικό μέσο και μπορεί να τείνει τόσο προς τα έξω όσο και προς τα μέσα»⁴⁴.

Το μιτάτο, **λιθόχτιστο ορθογώνιο κτίσμα με επίπεδη στέγαση**, εξασφαλίζει την πρόσκαιρη διαμονή των αγροτών, τις ανάγκες σταβλισμού των ζώων ή αποθήκευσης της σοδειάς. Το πρωτοκύτταρο, από το οποίο ξεκινά η επέκταση κατά την προσθήκη όγκων, είναι το μονόχωρο κτίσμα διαστάσεων περίπου 4,60μ. (πρόσοψη) x

33

2,80μ. (πλάτος) x 2.00 μ. (ύψος). Διαθέτει συχνά τζάκι ενώ πολλές φορές άνθρωποι και ζώα μένουν στον ίδιο χώρο. Η περιοχή του μιτάτου είναι ευρύτερα περιφραγμένη με ξερολιθική μάντρα για τον καθορισμό της καλλιέργειας ή την συγκέντρωση και έλεγχο των αιγοπροβάτων.

Την επιλογή της θέσης των εγκαταστάσεων πέρα από τους όρους της γαιοκτησίας, καθορίζει το ίδιο το ανάγλυφο της υπαίθρου καθώς και οι όροι της οικονομίας. Αποφεύγονται οι θέσεις σε λάκκους ρεμάτων λόγω της αυξημένης υγρασίας ή σε απόκρημνες και χωρίς ανεμοπροστασία πλαγιές. Η ελάχιστη γη που μπορεί να καλλιεργηθεί σε ένα τόπο γεμάτο βράχια είναι πολύτιμη για αυτό και κάθε κατασκευή τοποθετείται στις βραχώδεις περιοχές του τόπου. Ιδανικά αυτές είναι ήπιας κλίσης ράχες, κοντά σε παρουσία πηγής. Εντάσσονται στο σύστημα αγροτικού κανάβου από πεζούλες και μάντρες αφού η μία τουλάχιστον πλευρά τους είναι τμήμα αυτών. Κατασκευάζονται στο όριο της ιδιοκτησίας με νότιο προσανατολισμό και τυφλό μέτωπο προς το βορά. Έτσι η τοπογραφία των βράχων ή κάποια υφιστάμενη ανθρωπογενής κατασκευή λειτουργεί σαν υποδοχέας του μιτάτου που αγκυρώνεται σε αυτές συμπληρώνοντας κάθε φορά αυτό που λείπει.

Η κατασκευαστική λογική των μιτάτων βασίζεται στην εν ξηρώ δόμηση χωρίς τη χρήση υγρών δομικών υλικών (κονιάματα ή επιχρίσματα). Ακολουθείτε το εκφορικό σύστημα κατά το χτίσιμο: υπάρχει μεγάλο εσωτερικό άνοιγμα στη βάση, το οποίο μειώνεται προς τα επάνω με τους περιμετρικούς τοίχους να βρίσκονται υπό κλίση. Έτσι οι πλευρές δεν είναι κατακόρυφες αφού σε κάθε οριζόντια αράδα της τοιχοποιίας ένα τμήμα του λίθου λειτουργεί εν προβόλω και στηρίζει την επόμενη στρώση λίθων. Με αυτό τον τρόπο η εσωτερική επιφάνεια διαμορφώνεται σχεδόν τοξωτή ενώ η εξωτερική με μικρότερη

κλίση- αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται με την τοποθέτηση μεγαλύτερων λίθων στη βάση. Την τελευταία στρώση πληρώνουν μονοκόμματα σχιστολιθικές πλάκες, τα στεγάδια, που δένουν την κατασκευή με το βάρος τους και παχύ στρώμα (30-40 εκ) αργιλώδους χρώματος που παρουσιάζει μεγάλη συνεκτικότητα και δεν επιτρέπει την διείσδυση νερού.⁴⁵ Το μοναδικό άνοιγμα του μιτάτου είναι η πόρτα του.

Στον τρόπο κατασκευής των μιτάτων εντοπίζονται θεμελιώδης κανόνες οικοδομικής που βασίζονται στην οικονομία της κατασκευής και ταυτόχρονα στην άρτια δυναμική συμπεριφορά της. Η κλίση της τοιχοποιίας επιτρέπει την μεταφορά των φορτίων από την ανωδομή στα θεμέλια που είναι μεγαλύτερων διαστάσεων πέτρες, χάρη στις οποίες οφείλεται η ευστάθεια της κατασκευής. Τα περισσότερα από αυτά ακουμπάνε ή θεμελιώνονται πάνω στους γρανιτένιους βράχους, που σημαδεύουν χαρακτηριστικά το τοπίο των Κυκλάδων, εξασφαλίζοντας οικονομία υλικού και κόπου. Αποτελούν έτσι εξαιρετικά εύστοχες απαντήσεις στις ανάγκες ενός λαού χωρικών, που διέθετε πολύ περιορισμένους πόρους για την ικανοποίηση των αναγκών του.

δ₂. Προσωρινή κατοίκηση: **μονόχωρη κατοικία του θεού**

Πρωταρχική ανάγκη του ανθρώπου, πέρα από την στέγαση του ίδιου και των ζώων του είναι και η στέγαση του ανώτερου, του ακατανόητου, του μυστηριακού, της δύναμης στην οποία βασίζεται για να επιβιώσει. Στους τόπους που αναδύεται η υπερβατική διάσταση και η σύνδεση με το ιερό, ο άνθρωπος επεμβαίνει για να μεταφράσει σε χώρο την προϋπάρχουσα εκ φύσεως δύναμη. Η αρχιτεκτονική των χώρων αυτών εκφράζει την αρχιτεκτονική του υπερβατικού που χρησιμοποιεί σύμβολα και αρχετυπικές δομές της φύσης με ειδικό βάρος από το πολιτισμικό παρελθόν και την παράδοση.

Στην περιοχή που εξετάζουμε, εντοπίζουμε την *κατοικία του θεού* στην ελάχιστη μορφή της- το ξωκκλήσι.⁴⁶ Αμέτρητα στον αριθμό, τα ξωκκλήσια είναι δείγματα μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής που από την μια υπακούουν σε μια σειρά από απλούς βασικούς κανόνες και σταθερές διαχρονικές αξίες της τυπικής βυζαντινής ναοδομίας (πχ τοποθέτηση ιερού στα ανατολικά, διαχωρισμός μέσω του τέμπλου) και από την άλλη, το καθένα από αυτά αποτελεί μια ξεχωριστή μορφολογική παραλλαγή που έγκειται στην τοπογραφία της υπαίθρου. Διατηρούν βέβαια τις βασικές γεωμετρικές αρχές των τύπων κυρίως της μονόκλιτης απλής βασιλικής με τα τρούλου αλλά τολμούν ταυτόχρονα να απομακρύνονται από τις προδιαγραφές μιας κατευθυνόμενης ναοδομίας που συχνά οδηγεί σε άψυχες αναπαραστάσεις.

Σημαντικό ρόλο στην διαφορετικότητα κάθε κατασκευής έχει ο τρόπος ενοποίησης της με το άμεσο περιβάλλον. Ακολουθείται και εδώ η ίδια επέμβαση στη φύση: τα ιερά κτίσματα να συνυφαίνονται στενά με την τοποθεσία και να είναι δεμένα με αυτήν -ριζώνοντας σε κάτι στέρεο και πιο δυνατό. Συγκεκριμένα στοιχεία

46. Σύμφωνα με το λεξικό του Δημητράκου, ξωκκλήσι ορίζεται ως ο μικρός μη ενοριακός χώρος εις την υπαίθρο. Τριανταφύλλου Γιώργος, διάλεξη «Ξωκκλήσια στην Ελλάδα, παραλλαγές και παρεμβάσεις», Πάτρα 2015.

47. "Πριν χρησιμοποιηθούν για στρατιωτικούς σκοπούς τα τείχη προσδιόριζαν την παρουσία ιερού χώρου. Ο χώρος αυτός αποτελούσε **τομή στην βέβηλη πραγματικότητα**, για αυτό και τα ιερά, περιφραγμένα αλσύλλια ή **τεμένη (<τέμνω>)** συμβόλιζαν ορισμένες αρχές, αξίες και κανόνες (οργάνωση, ιερότητα, αρμονία), σε αντίθεση με τον εξωτερικό εκτεταμένο φυσικό χώρο, που σηματοδοτούσε τα αντίθετα ακριβώς χαρακτηριστικά (αποδιοργάνωση, ανιερότητα, χάος). Η περιτέχιση συνέβαλλε παράλληλα στη σμίκρυνση του σύμπαντος στο μέτρο του ανθρώπινου, αφού όριζε έναν κόσμο που ελεγχόταν από αυτή την ίδια τη θέληση του ανθρώπου που τον είχε δημιουργήσει." Κουμαριανού Μαρία, *Μνημεία και Νεκροί. Το φανταστικό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα*, σελ.31

48. Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, Αναπαραστάσεις του υπερβατικού: Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, σελ. 56

49. Βασιλειάδης Δημήτρης, Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική, σελ. 28-29

34 Σαντορίνη (2007): Ξωκκλήσι σε κοίλωμα του βράχου.

35 Νάξος (2017): Ξωκκλήσι στην ύπαιθρο. Η επαφή με το βράχο εξωτερικά και εσωτερικά.

36 Άρης Κωνσταντινίδης, σκαριφήματα των ξωκκλησιών της Μυκόνου.

34

35

34

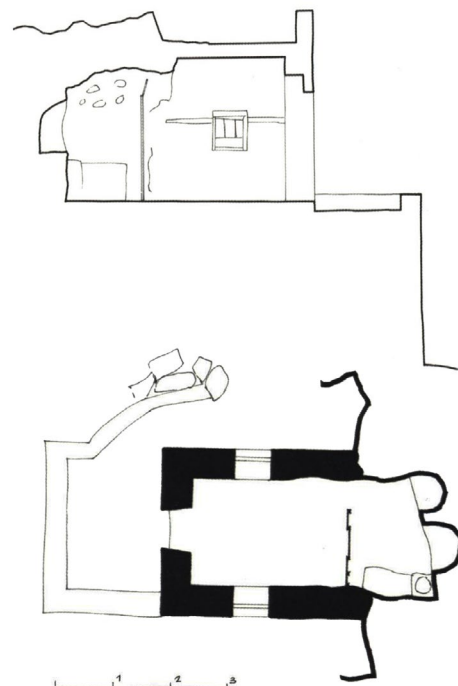
του φυσικού περιβάλλοντος όπως τα κοιλώματα των βράχων έχουν την δυνατότητα να υποβάλλουν τον άνθρωπο σε αξίες πνευματικότητας. Στο εσωτερικό, το κτίριο ακουμπά το βράχο για να προσεγγίσει τα σπλάχνα της γης - μήτρα που γεννά και προσδιορίζει το δομημένο περιβάλλον, στο σημείο όπου κατά τις τελετουργικές διαδικασίες γίνεται η μετάβαση από την κοσμική στην υπερκόσμια σφαίρα. Η απαλλαγή από το δυνατό φως του ήλιου εντός του κοιλώματος υποβάλλει τον πιστό στη μυσταγωγική διάθεση της λειτουργίας. Η υγρασία που απορρέει από τις βραχώδεις επιφάνειες ταυτόχρονα, εντείνει την διαφορά θερμοκρασίας από το εσωτερικό στο εξωτερικό περιβάλλον και ενισχύει την θρησκευτική εμπειρία. Στο εξωτερικό περιβάλλον, ενδιαφέρον εντοπίζεται στο όριο που εξανθρωπίζει το χώρο και διαφοροποιεί την περιοχή του ξωκκλισιού από το περιβάλλον της. Χρησιμοποιείται είτε ο ίδιος ο βράχος, είτε κτιστός περίβολος, είτε μια άσπρη γραμμή στο έδαφος, που σηματοδοτεί το τέμενος.⁴⁷

Σε αρκετά ξωκκλήσια ακόμη και τα σημαντικότερα από άποψη νοήματος στοιχεία του κτιριολογικού προγράμματος δεν τοποθετούνται εντός του οικοδομήματος αλλά στο εξωτερικό περιβάλλον. Μπορεί δηλ αυτά να εντοπίζονται σε φυσικά στοιχεία, όπως π.χ καμπάνες κρεμασμένες στα κλαδιά δέντρων ή εικονοστάσια στις κοιλότητες των κορμών τους. Τέτοιες χειρονομίες βασίζονται στην άρρηκτη σχέση του ανθρώπου της υπαίθρου με τη φύση και στον συνεχές διάλογο μαζί της, ώστε ακόμη να αποδίδει το νόημα της πίστης του, ως κύριος φορέας ιερότητας. Επί της ουσίας πρόκειται για παγανιστική ένωση του φυσικού στοιχείου με το ανθρωπογενές η οποία καταργεί το σχίσμα που δημιούργησε ο πολιτισμός ανάμεσά τους. Φύση και αρχιτεκτονική δημιουργούν ένα ενιαίο τοπίο, το οποίο νοείται ως υβρίδιο ανθρώπινης κατασκευής

και φυσικού περιβάλλοντος.⁴⁸

Τα ξωκκλήσια των Κυκλάδων χαρακτηρίζονται από μια κατασκευαστική απλότητα αλλά και μια δημιουργική ελευθερία ακολουθώντας τα τοπικά αρχιτεκτονικά ιδιώματα και τις τεχνικές των κατά περιοχή μαστόρων καθώς και τα υλικά. Μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε μια σειρά από κανόνες οικοδομικής που διέπουν τα περισσότερα από αυτά. Όπως και τα υπόλοιπα κτίσματα των Κυκλάδων, τα ξωκκλήσια δεν έχουν θεμέλια. Το βραχώδες έδαφος είναι ο σύμμαχος στην καλή στατικότητα τους. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων εμφανίζουν και εδώ μια ελαφριά κλίση καθώς ο τοίχος χτίζεται με το εκφορικό σύστημα έτσι ώστε να φαρδαίνει στη βάση και να γίνεται πιο ευσταθής. Αποκτά δηλαδή το κτίσμα μια μορφή συνεχούς ατηνρίδας που δένει την κατασκευή χωρίς να

36

φαίνεται. Αντηρίδες μπορεί να κατασκευάζονται και φανερές σε σημεία που χρήζουν ενίσχυσης, αλλά λόγω έλλειψης χώρου γίνονται εναέριες και πακτώνονται στο φυσικό βράχο. Η λιτότητα της κατασκευής περιόρισε τα επιχρίσματα κυρίως στο εσωτερικό όπου το κουρασάνι- υδραυλικό κονίαμα με στεγανότητα από σκόνη και τούβλο-έκανε τις επιφάνειες πιο ανώμαλες και κυματιστές. Τέλος το χαρακτηριστικό άσπρισμα με ασβέστη των εξωτερικών επιφανειών εκφράζει την καθαρότητα της φυσιογνωμίας του νησιώτη που έχει δημιουργήσει εγκαταστάσεις στη φύση φανερά, χωρίς να τις καμουφλάρει. Έτσι μες την πλημμύρα του ελληνικού φωτός, οι μορφές, πλέοντας μέσα στην ασάφεια του εκτυφλωτικά φωτισμένου άσπρου, εξιδανικεύονται, οι επιφάνειες τρεμουλιάζουν με τις απαλές φωτοσκιάσεις που τις διατρέχουν, και οι γραμμές χάνουν το δρόμο τους και τη γεωμετρική τους ακρίβεια... μια συμφωνία σε άσπρο, η αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική.⁴⁹

Τα περισσότερα ξωκκλήσια ανήκουν σε οικογένειες νησιωτών ή έχουν πραγματοποιηθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία με αφορμή κάποιο τάμα για κάποιο χαμένο άνθρωπο ή από θεόπνευστη διάσωση από κάποιο κίνδυνο-συνήθως ναυτικών σε θαλασσοταραχή. Γι αυτό και η φροντίδα με το άσπρισμα -συνήθως την ημέρα που γιορτάζεται- ή συντήρησή τους είναι αποκλειστική ευθύνη των ιδιοκτητών του.

δ₃. Προσωρινή κατοίκηση: κατοικία του θεού και του ανθρώπου

Η περίπτωση του μοναστηριού της Παναγίας Χοζοβιώτισσας, Αμοργός

Στο μέσο περίπου της ανατολικής, χαρακτηριστικά απόκρημνης ακτογραμμής της Αμοργού, εντοπίζουμε μια αξιοσημείωτη **εγκατάσταση ελαχίστου για τον θεό και τον άνθρωπο**, το μοναστήρι της Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Η χριστιανική παράδοση και τα ιστορικά τεκμήρια αναφέρουν ότι αφορμή για την ανέγερση της μονής είναι έλευση της εικόνας στον ακραίο αυτό τόπο τον 9ο αιώνα από τη μονή Χοζιβιά της Παλαιστίνης λόγω λεηλασίας της από τους Άραβες την περίοδο της εικονομαχίας. Έτσι η ιερή εικόνα που είτε ρίχθηκε στη θάλασσα για να αποφευχθεί ο κίνδυνος βεβήλωσής της, είτε συνοδευόμενη από μοναχούς που θεώρησαν ότι η τοπογραφία του σημείου είναι όμοια με την αντίστοιχη στην Παλαιστίνη, έδωσε το όνομά της στην Μονή. Η αρχική της μορφή ανακαινίστηκε πλήρως από τον Αλέξιο Κομνηνό το 1088, ο οποίος και θεωρείται ο ιδρυτής της.

Όπως συμβαίνει και στις υπόλοιπες μονές των νησιών, η γενική διάταξη εμφανίζει φρουριακό χαρακτήρα και κλειστό σχήμα κάτοψης με μια ιδιότυπη όμως εφαρμογή.⁵⁰ Τα κτίσματα αναπτύσσονται κατά τις παρυφές απότομων βράχων σε στενοεπίμηκη διάταξη 40μ x 5μ. Η μονή διαθέτει μόνο εξωτερικό τοίχο αφού ως εσωτερικός χρησιμοποιείται η πλευρά του όρους και οι σύνδεση αυτών γίνεται με ξυλοδεσίες και τόξα οξυκόρυφα (δυτική επιρροή) ή ημικυκλικά. Στο ψηλότερο επίπεδο τοποθετείται η μικρή στο βράχο χτισμένη εκκλησία που από κοινού με τους κοιτώνες των πρώτων μοναχών του 9ου αι. (σπηλαιώδη κοιλώματα που αργότερα μετατράπηκαν σε κελιά) συνιστά την πρώτη

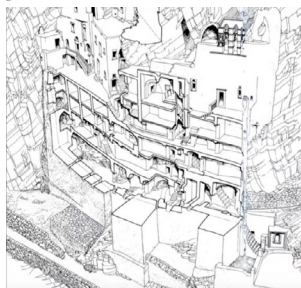
50. Συλλογικό έργο, «Αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική», λήμμα στην *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, σελ. 976-977.

51. Βασιλειάδης Δ., *Θεώρηση αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*, σελ. 118

52. Όπως ακριβώς έκαναν και οι αρχαίοι στα άνδρα φρούριά τους. Αντώνης Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος: Αμοργός, μεθ' ενός γεωγραφικού πίνακος*, σελ. 36

37 Αμοργός (2017): «Δεν υπάρχει χώρος, δεν υπάρχει τόπος, δεν υπάρχει γη. Όλα κλίση, όλα όρθια, όλα κατακυλάνε, τα βουνά κομμένα με μαχαίρι, εχθροί. Εφαπτομενικά στο βράχο ένα άσπρο αντι-στόλι, ένας κάτασπρος αφρός πετρωμένος από στεγνό καταράχτη.» Βασιλειάδης Δ., *Θεώρηση αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*, σελ. 140

53. Βασιλειάδης Δ., *Χτίσματα που μονάζουν*, σελ. 316

54. <http://aegiali.gr>

ανθρώπινη επέμβαση στο χώρο της μετέπειτα Μονής. Τοποθετείται στην βορειοανατολική άκρη προς ακόμα μια παράβαση της βυζαντινής ναοδομίας που θέτει την τοποθέτησή του στο μέσο της αυλής. Η στέγασή του γίνεται με θόλο, που όμως δεν είναι εξωτερικά ορατός καθώς επικαλύπτεται με δώμα- χαρακτηριστικό γνώρισμα της αιγαιοπελαγίτικης μοναστηριακής αρχιτεκτονικής. Προηγείται το επίπεδο του νάρθηκα στο οποίο η πρόσβαση γίνεται με κλίμακα όμορη στον βράχο.

«Ανταγωνισμοί της παραδοξότητας, του ανέγγιχτου και του ανέφικτου, του απροσπέλαστου. Το υπερβατικό αποτελεί προσέγγιση κοινοτοπική, το μεταφυσικό βάθος δεν προκαλεί ίλιγγο, η πιο κατακόρυφη περιπέτεια στο Αιγαίο λιμνάζει, η πιο οριζόντια ειρήνη δεν μπορεί να εκφράσει αγάπη.»⁵¹

Ο βράχος διατηρεί όλες τις φυσικές εξάρσεις ή κοιλώματά του και σε ελάχιστη απόστασή από την χτιστή πλευρά περιλαμβάνει όλους τους απαραίτητους χώρους για ένα μακραίωνης διάρκειας, πλήρες συγκρότημα μοναστικών εγκαταστάσεων: κελιά των μοναχών, το καθολικό, δεξαμενές νερού, φούρνοι, χώρο φαγητού, μαγειρείο και αποθήκες. Εικονοστάσια, βοηθητικοί χώροι, καθίσματα και κλίμακες έχουν μια πολύ λειτουργική και συγκεκριμένη θέση στην βραχώδη πλευρά. Επιπλέον για την αυτάρκεια της μονής σε ύδρευση, σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους υπάρχουν δεξαμενές συλλογής όμβριων υδάτων ή τα ίδια τα δώματα συνθέτουν ένα σύστημα αυλακιών από πέτρα ή κεραμίδι που κατευθύνουν την ροή τους.⁵²

Ένα δίκτυο από στενές σκάλες συνεχόμενες ή σε πλήρη αλληλουχία με τον φυσικό βράχο, υλοποιούν τις προσβάσεις από το ένα επίπεδο στο άλλο, δημιουργώντας ένα σύστημα κάθετου λαβυρίνθου. Η είσοδος του

μοναστηριού βρίσκεται στην ανατολική γωνία και διαθέτει χαμηλού ύψους πύλη (πρέπει να σκύψεις για να εισέλθεις στη μονή) που προσεγγίζεται με σκάλα. Παλαιότερα ήταν ξύλινη και κινητή που ανασύρονταν στην περίπτωση κίνδυνου από πειρατές ή άλλους κατακτητές. Τα 8 συνολικά επίπεδα δεν συναντώνται σε κανένα σημείο και για την κατασκευή τους έχει χρησιμοποιηθεί εγχωρία πέτρα καθώς και πωρόλιθος από τη Μήλο, ξύλο από φίδα και ασβέστης ως επίχρισμα στις τοιχοποιίες.

Η τελετουργία εμβίωσης της μοναστικής ζωής ξεκινά πολύ πριν την είσοδο στο μοναστήρι. Το οδοιπορικό προς «έν γη ερήμω και άβάτω και άνύδρω»⁵³ είναι επίπονο, κουραστικό και επιβάλει σκυφτή στάση σώματος λόγω των δυνατών ανέμων. Ο προορισμός- άσπρο σημάδι στο μέσο της πλευράς του όρους και 300μ πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, τότε κρύβεται και τότε αποκαλύπτεται ξανά. Το λιθόστρωτο κλιμακωτό μονοπάτι που σε οδηγεί στη Μονή έχει χαραχτεί και αυτό στα όρθια βράχια, με παριές τις οριζόντιες στρώσεις του υπεδάφους του βουνού εσωτερικά και μια σειρά ξερολιθιάς εξωτερικά που ακλουθεί την καμπυλότητα της πορείας. Έτσι, στο τέλος της δύσβατης ανάβασης στην ξηρότητα και γυμνότητα του τόπου, γίνεται η ανάταση ψυχής και σώματος.

Το οικοδόμημα “αντιγράφει” με πιστότητα το βράχο και έχει υιοθετήσει πλήρως το ύψος του περιβάλλοντα χώρου. Μόνη εμφανής διαφορά εντοπίζεται στο εκτυφλωτικό λευκό του ασβέστη. Μια λευκότητα χαρακτηριστική, πολυεδρική, δηλωτική της ανθρώπινης παρουσίας στον χώρο, και συνάμα της ιδιότυπης λατρευτικής λειτουργίας του.⁵⁴

38 Σκαρίφημα της διαμήκης τομής στο κτίσμα.

39 Αμοργός (2017): Άποψη από την είσοδο της Μονής.

40 Αμοργός (2017): Μονοπάτι δίπλα στο φυσικό βράχο.

39

40

Έν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση. Αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ

Η ΦΥΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΦΥΣΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ
ΑΞΙΕΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ερμηνεία των επεμβάσεων

Τροφοδότηση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής σκέψης

3

α. Η φύση μέσα στις κατασκευές

Πέρα από την χωρική λειτουργία και σχέση των εγκαταστάσεων με τα παραγωγικά τοπία (που εξετάστηκε στην προηγούμενη ενότητα), αξίζει να εστιάσουμε και στην μικρότερη κλίμακα για την διερεύνηση εντός του συστήματος τους. Κι όπως δηλαδή σε πολλά από αυτά τα ανώνυμα αρχιτεκτονήματα (-που θα τα λέγαμε και "πέτρινα κουτιά"...) το μέσα τους και το έξω τους συνθέτουν έναν αξιοθαύμαστο "οργανωμένο" χώρο κι όπου το τοπίο, η φύση, μπαίνει με τόση άνεση... και ξαναβγαίνει με την ίδια χάρη!⁵⁵

Οι ξερολιθικές κατασκευές παρουσιάζουν ένα τελείως διαφορετικό θερμικό περιβάλλον-περισσότερο φιλικό- σε σχέση με το ξηρό κλίμα του κυκλαδίτικου τόπου. Τους θερινούς μήνες οι τιμές υγρασίας στα κενά των αρμών είναι μεγάλες κατά τη διάρκεια της ημέρας ενώ η θερμοκρασία είναι σαφώς χαμηλότερη από το εξωτερικό περιβάλλον. Έτσι λειτουργούν σαν θύλακας-όαση στο άνυδρο και θερμό κλίμα της υπαίθρου. Ακόμη, μέσω της αγωγιμότητας της μάζας του τοίχου γίνεται αποθήκευση της ηλιακής θερμότητας.

Ο λίθος λειτουργεί θερμοχωρητικά αφού κατά τη διάρκεια της ημέρας αποθηκεύεται μεγάλη ποσότητα θερμότητας που αποδίδεται με διαφορά φάσης το βράδυ, παρατείνοντας τη χρήσιμη ηλιοφάνεια για τις καλλιέργειες στις αναβαθμίδες. Τέλος η έλλειψη συνδετικού κονιάματος στους ξερολιθικούς τοίχους των μιτάτων, επιτρέπει την διέλευση του αέρα δημιουργώντας ιδανικές ψυκτικές συνθήκες για την αποθήκευση και διατήρηση της σοδειάς.

Το μικροκλίμα που διαμορφώνεται στις ξερολιθιές συντηρεί ιδιαίτερης σημασίας μικροενδιαιτήματα. Οι τοίχοι δεν είναι κενοί, αντίθετα χάρη στον τρόπο που δομούνται αποτελούν καταφύγια ζωής. Φυτά, ζώα και άλλοι φιλικοί προς τη γεωργική παραγωγή μικροοργανισμοί, διαβιούν στο περιβάλλον της πέτρας, μέσα σε ρωγμές και κοιλότητες, σε κενά και σχισμές, ακόμη και σε πόρους κι οπές, αποτελώντας στοιχεία του αγροτικού βιοτόπου, στο οποίο εντάσσονται οι ξερολιθιές. Συντελούν έτσι στη διαμόρφωση σπουδαίων βιολογικών δικτύων και στην ισορροπία του οικοσυστήματος χλωρίδας και πανίδας του Αρχιπελάγους.

Οι περιπτώσεις των εγκαταστάσεων που ερευνήθηκαν ερμηνεύουν τη δομή του περιβάλλοντος και την έχουν εντυπώσει σε όλες τις κλίμακες. Ο Nogberg Schulz σημειώνει ότι τα πράγματα έτσι "εξηγούν" το περιβάλλον και αποκαλύπτουν τον χαρακτήρα του. Ως εκ τούτου τα ίδια πράγματα αποκτούν νόημα. Αυτή είναι η βασική λειτουργία της λεπτομέρειας στον περίγυρό μας.⁵⁶

55. Άρης Κωνσταντινίδης, «Σημερινή αρχιτεκτονική και ανώνυμη παράδοση», Για την αρχιτεκτονική, σελ. 194

56. Nogberg Schulz, Το πνεύμα του τόπου, σελ. 20

41 Νάξος: Συνάθροιση σαλιγκαριών *Eobania vermiculata* σε χαμηλή ξερολιθιά.

42 Νάξος: Φυτό *Umbilicus horizontalis* σε ξερολιθιά.

41

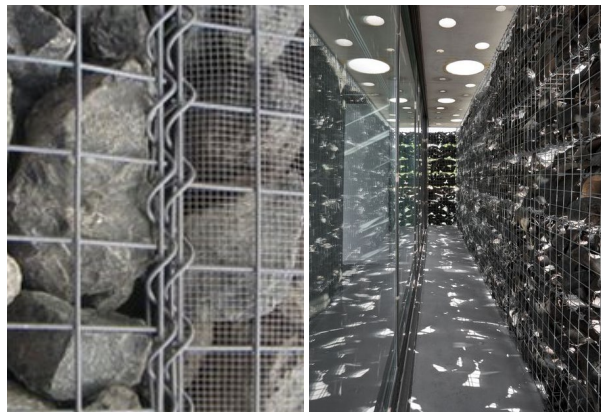
42

43 California, Napa Valley
(1996-1998): Οινοποι-
είο Dominus, Herzog & de
Meuron. Το κλίμα της περιο-
χής είναι ακραίο με μεγάλες
διακυμάνσεις της θερμοκρα-
σίας ανάμεσα σε ημέρα και
νύχτα. Το κτίριο είναι μια επι-
μηκής διώροφη κατασκευή
τοποθετημένο στην κατευ-
θυνση βορρά- νότου. Στο
κτίριο ενσωματώνονται πολ-
λές πρακτικές βιοκλιματικού
σχεδιασμού. Το εξωτερικό
κέλυφός του αποτελείται από
ένα χαλύβδινο σκελετό με
πλέγμα που εγκιβωτίζει πέ-
τρες βασάλτη. Έτσι το κτίριο
αποκτά ποιότητες προσαρ-
μογής στις τοπικές συνθήκες.
Μετριάζει τις μεταβολές της
θερμοκρασίας και επιτρέπει
τον αερισμό του χώρου για
την αποθήκευση του κρα-
σιού. Ταυτόχρονα στους χώ-
ρους γραφείων το φως του
ήλιου είναι ελεγχόμενο από
τα κενά των αρμών των λίθων,
λειτουργώντας ως ένα ευρη-
ματικό παθητικό σύστημα.
Ανδρεαδάκη Ελένη, Βιοκλιμα-
τικός σχεδιασμός, Περιβάλλον
και βιωσιμότητα, σελ.167

Ο τελικός χαρακτήρας της μορφής προκύπτει
από το σύνολο των έσω λεπτομερειών του
ιστού της κατασκευής. Εκφράζουν την γλώσσα
της και τη φύση του δημιουργού της. Η επαφή
του δημιουργού με τη φύση τον έχει διδάξει
διαχρονικούς κανόνες και σε συνδυασμό με την
εμπειρική γνώση του πετυχαίνει τον επιζητούμενο
σήμερα, **βιοκλιματικό σχεδιασμό**.

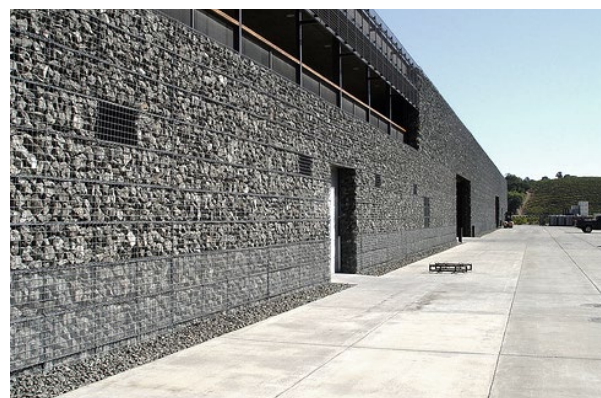
43

β. Διαχείριση φυσικών πόρων

Η ύπαιθρος των νησιών με τους ελάχιστους
φυσικούς πόρους υπέστη τροποποίηση μέσω
της ανθρώπινης εγκατάστασης. Τα σύνολα από
πεζούλες, μονοπάτια, τάφροι και τα συστήματα
οικοδομικής τους, δημιουργήθηκαν για να
ανακουφίσουν τις ανεπάρκειες του φυσικού
περιβάλλοντος σε γη και ύδωρ και εν τέλει
συνθέτουν μια κατασκευασμένη δομή ενός χώρου
προορισμένου για αγροτική και κτηνοτροφική
παραγωγή.

Η ξερολιθιά ως τοίχος αντιστήριξης
συγκρατεί το χώμα και το εγκλωβίζει στα
μικρά επίπεδα χωράφια που προκύπτουν. Το
επαρκές βάθος του εδάφους ευνοεί- πέρα
από την φύτευση καρπού- τη διατήρηση της

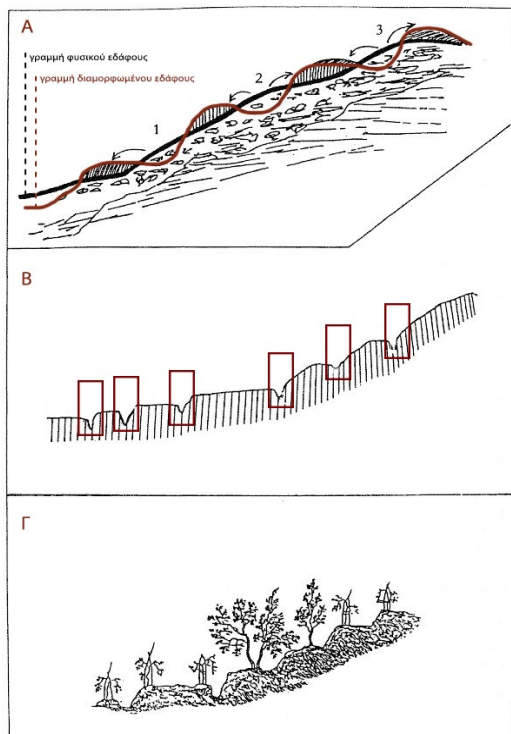

κατάλληλης υγρασίας αφού το περισσότερο
βαθύ χώμα συγκρατεί περισσότερο νερό. Το
χτίσιμο του τοίχου με κλίση προς το εσωτερικό
της αναβαθμίδας και η δημιουργία αυλακιού ανά
1μ περίπου πριν από την επόμενη αναβαθμίδα
κατευθύνουν την ροή του νερού στο σύστημα.
Το νερό εμποτίζει το χώμα το οποίο καθιστά σε
καθίζηση. Έτσι αφού έχει ποτίσει τις καλλιέργειες
της πεζούλας, αποστραγγίζεται από το φίλτρο
της εσωτερικής παρειάς του αναλημματικού
τοίχου και η περίσσεια ποσότητά του ρέει στο
αυλάκι-ξερεματιστή. Το αυλάκι αυτό συνδέεται με
εκείνο του μονοπατιού που ποτίζει τις υπόλοιπες
καλλιέργειες και με τη σειρά του οδηγεί στο
ρέμα ή χείμαρρο της περιοχής. Έτσι παρόλο που
το γύρω περιβάλλον είναι άνυδρο, η υγρασία
του εδάφους στις πεζούλες με το άρτιο δίκτυο

διοχέτευσης νερού, καθιστά ικανή την ανάπτυξη ακόμα και αρδευόμενων καλλιεργειών όπως πατάτες ή αμπέλια.

Παράλληλα οι γεωργικές διαδικασίες που εφαρμόζαν οι νησιώτες, περιλάμβαναν πρακτικές ήπιας και λελογισμένης καλλιέργειας, στηριζόμενοι σε εμπειρικές αρχές φυσικής διαχείρισης της γης. Για διαρκή γονιμότητα εφάρμοσαν αγρανάπαυση και αμειψισπορά, δηλαδή χρονική εναλλαγή των προς το ζην καλλιεργειών, πρωτίστως σιτηρών και οσπρίων. Η επιλογή καλλιεργειών με προσαρμοστικότητα στις συγκεκριμένες εδαφικές και κλιματικές συνθήκες, το οργανικό κόπρισμα, επιφανειακή άροση κατά τις ισοϋψείς κ.ά. ενίσχυαν τις ανταλλαγές με τη φύση χωρίς την υπερεκμετάλλευσή της.

44

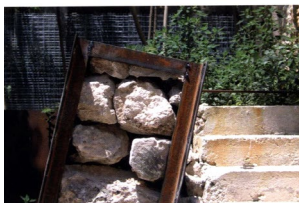
Οι μέθοδοι αυτοί στο σύνολό τους συνθέτουν τον πλέον **οικολογικό τρόπο** διαχείρισης του άγονου ορεινού τοπίου, αλλά και τον πλέον αποτελεσματικό όπως δηλώνει η διαχρονικότητα και η ευρύτητα της χρήσης τους.⁵⁷ Με τις επεμβάσεις δόθηκαν απαντήσεις που επιλύουν όλα τα ζητήματα γεωργικής δραστηριότητας βιώσιμα από όλες τις πλευρές. Έτσι παρήχθησαν αγαθά που στήριζαν τις τοπικές οικονομίες, κρατώντας τους ανθρώπους κοντά στη γη τους.

45

44 Διάγραμμα για το σύστημα της αναβαθμίδωσης: (Α) διαμόρφωση εδάφους, (Β) περιοχές απορροής νερού, (Γ) φυτεύσεις περιοχές που προκύπτουν.

45 Schlins, Αυστρία (2008): Το κέλυφος της κατοικίας αποτελείται από φυσικά κυματιστά στρώματα φλύσχης του εδάφους. Το χώμα προερχόμενο από την επιτόπια εκσκαφή, καλουπώθηκε, δέχθηκε επιστρώσεις με αστάρι, χυτεύθηκε, επικαλύφθηκε, ψήθηκε και συμπίεστηκε με συνειθις μεθόδους ή συμπίεστηκε κορουστικά. Το γεωλογικό υπόβαθρο της περιοχής και η καλή εμπειρία της χειρωνακτικής εργασίας μπορεί να παράξει υψηλού επιπέδου αρχιτεκτονική. Ο αρχιτέκτονας Martin Rauch μαζί με την υπόλοιπη ομάδα σχεδιασμού ήταν και στην πράξη οι κατασκευαστές της τεχνολογίας του συμπιεσμένου χώματος. (Πανέτσος Α. Γιώργος, *Ανακύκλωση για κατοίκηση, Δομές Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής*, τεύχος 08|10, σελ. 86-88)

46 Siracusa, Ιταλία (2005), Vincenzo Latina, Silvia Sgariglia (αρχιτέκτονες): Ελάχιστη επέμβαση στη δι-αμόρφωση περιβάλλοντα χώρου δίπλα στον αρχαίο ναό της Δήμητρας. Η κίνηση στο χώρο οργανώνεται απλά με ένα τοίχιο ενώ η πυκνή αυτοφυής βλάστηση αφήνεται ως έχει-αναφορά στην αρχαία θεά της γης. (<http://www.vincenzolatina.com>)

58. Παύλος Λέφας, Αρχιτεκτονική, σελ. 246

γ. Οικονομία

Στο περιβάλλον γενικής στέρησης που συναντάμε τις ανώνυμες κατασκευές, οι οικοδόμοι πέρα από την εμπειρική γνώση όφειλαν με επιπόνηση να εκμεταλλευτούν στο έπακρο της δυνατότητας που τους προσφέρονται. Ο ανώνυμος τεχνίτης επηρεάζεται στο έργο του από την έλλειψη υπερβολών του φυσικού χώρου και διατηρώντας τις αρχές οικονομίας του τόπου, οι επεμβάσεις του είναι στοιχειώδεις.

Ως μέρος της τυπικής κατασκευαστικής διαδικασίας η **ανακύκλωση** των υλικών έχει πρωταρχικό ρόλο. Τα προϊόντα εκσκαφής-οι πέτρες- από τα τμήματα γης που επεξεργάζονται, επαναχρησιμοποιούνται ως δομικό στοιχείο των κατασκευών. Η εντοπιότητα του υλικού και η επί τόπου επεξεργασία του ή τοποθέτησή του στην κατασκευή χωρίς την ανάγκη πρόσθετων υλικών, μειώνει στο ελάχιστο την κατανάλωση ενέργειας και μέσων για το χτίσιμο. Η πέτρα αφθονεί ήδη στο σημείο όπου θα αξιοποιηθεί και έτσι δεν υπάρχει η ανάγκη μεταφοράς άλλου οικοδομικού υλικού. Οι σχιστόλιθοι μπορούν ακόμα να επαναχρησιμοποιηθούν ατόφιοι και σε κάποια μεταγενέστερη κατασκευή εφόσον δεν έχουν αχρηστευθεί από επιχρίσματα ή κονιάματα.

Ταυτόχρονα με την απομάκρυνση των λίθων από τα χωράφια απελευθερώνεται η περιοχή για καλλιέργεια. Στο πλαίσιο της χωρικής οικονομίας, τα κτίσματα -μιτάτα ή ξωκλήσια- τοποθετούνται εύστοχα στα βραχώδη σημεία της υπαίθρου χωρίς να καταλαμβάνουν χρήσιμο τόπο για τις παραγωγικές διαδικασίες, ενώ για τον ίδιο λόγο οι αναβαθμίδες έχουν πολύ μικρή κλίση. Αξιοποιούνται ακόμη όλες οι φυσικές εξάρσεις ή κοιλώματα της τοπογραφίας και για λόγους συντομίας της κατασκευής ενσωματώνονται σε αυτήν.

Οι μορφολογικές ιδιαιτερότητες στους ξερολιθικούς μαντρότοιχους κατά τόπους, απαντούν επίσης στην ελαχιστοποίηση της υλικοτεχνικής κατανάλωσης. Ο συνδυασμός κατακόρυφων και οριζόντιων ισοδομικών σειρών από λίθους στην τοιχοποιία μεγιστοποιεί το ύψος της κατασκευής με τη χρήση λιγότερου υλικού σε περιοχές όπου οι ξερολιθιές λειτουργούν ως ανεμοφράκτες των καλλιεργειών. Σοφή λύση οικονομίας είναι και η παρεμβολή των μεγάλων όρθιων σχιστόλιθων -των στημάτων- αφού μειώνεται τόσο το απαιτούμενο υλικό πλήρωσης του τοίχου όσο και ο χρόνος κατασκευής του.

«Ήδη ο Βιτρούβιος εισήγαγε στη αρχιτεκτονική την έννοια της οικονομίας, θεωρώντας την ως μια από της θεμελιώδους αρχές της (Βιτρούβιου, *Περί αρχιτεκτονικής* I,2,8): ο όρος που χρησιμοποιεί είναι **distributio**, που σημαίνει **διανομή** ή **κατανομή**.»⁵⁸ Η πραγματική οικονομία βασίζεται στην βιωσιμότερη κατανομή και χρήση των φυσικών πόρων που είναι διαθέσιμοι για μια κατασκευή. Συγκεκριμένα:

-η εντοπιότητα των υλικών, ώστε να μην υπάρχει μεγάλο κόστος μεταφοράς στο εργοτάξιο και το ίδιο το υλικό να είναι συμβατό με την περιοχή που συναντάται,

-η συνέργεια με τις φυσικές διεργασίες του τόπου (κλιματολογικές συνθήκες, συστατικά εδάφους κλπ) ώστε αυτές να έχουν το ρόλο του κυκλοφορητή για την ενέργεια που απαιτείται,

-η αξιολόγηση των αναγκών του κοινωνικού συνόλου ή του ατόμου τις οποίες καλείται να ικανοποιήσει η κατασκευή, είναι πρακτικές που ελαχιστοποιούν το ενεργειακό αποτύπωμα και συνιστούν μια υπεύθυνη διαχείριση του δομημένου στο περιβάλλον του. Έτσι οι λειτουργίες της φύσης όπως είναι η ελάχιστη χρήση ενέργειας,

η μορφή κάθε φυσικού στοιχείου σύμφωνα με το **form follows function**, η συμβατότητα, πολυ-λειτουργικότητα των φυσικών υλικών, η δυνατότητα ευελιξίας αλλά και ταυτόχρονη γνώση των ορίων, είναι κατευθυντήριες γραμμές στην κατασκευαστική διαδικασία και αποτελούν πρότυπα για τις σύγχρονες μελέτες.

δ. Αρχιτεκτονική σύνθεση

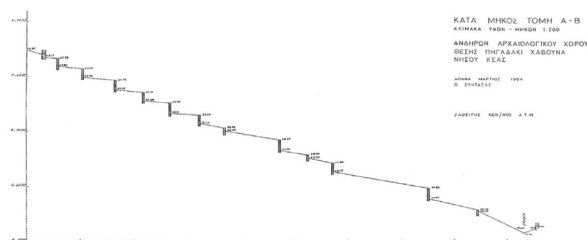
Η ανθρώπινη κλίμακα των κατασκευών δηλώνει βαθιά κατανόηση του ελάχιστου τόπου. Το ίδιο το τοπίο επιβάλλει τους δικούς του κανόνες και στάθμες επέμβασης, *την ενεργειακή, νοητική και κοινωνική χωρητικότητα του*.⁵⁹ Ο ανώνυμος τεχνίτης έχει εξανθρωπίζει το θείο. Έτσι θα κατασκευάσει ένα μικρό χώρο για να συνδεθεί με αυτό σε τόπους με συμβολικό περιεχόμενο, που ανάγονται αυτόματα μια ενιαία αντίληψη φύσης, τοπίου και δόμησης. Αυτό που συναντάμε είναι μια κατανοητή σύνθεση διαφορετικών στοιχείων, φυσικών και μη, ένα αληθινό “συλλέγειν” που εκπληρώνει τις πιο βασικές ανάγκες κατοίκησης. Οι πεζούλες δίνουν μια έμμετρη διάσταση στην πρώην απρόσιτη βουνοπλαγιά που μπορεί πλέον να διαστασιολογηθεί σύμφωνα με τα μεγέθη τους. Εφόσον ίδιος ο χρήστης με τον περίγυρό του είναι και οι κατασκευαστές, μπορούν να δημιουργούν επί τόπου όπως η εμπειρία και το περιβάλλον τους διδάσκει εξασφαλίζοντας απλοϊκά την επιθυμητή λειτουργικότητα. Η αρμονία του συνόλου είναι βασισμένη στις αναλογίες μερών και σχέσεις με έναν ανθρώπινο εμβάτη, ακριβώς λόγω της χρήσεως. Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής είναι άμεσος με μέτρο μόνο τον άνθρωπο και τις βασικές ανάγκες του.

«Γιατί, η καλή αλήθεια είναι πως σε αυτό το νησί στη Μύκονο, (-όπως βέβαια συμβαίνει και σε άλλους ελληνικούς τόπους), είτε για σπίτι πρόκειται, είτε για εκκλησία και εξωκκλήσι, είτε για ανεμόμυλους και περιστερίωνες, είτε για μαντρότοιχους και πεζούλες και για πλακοστρωμένες αυλές και για μικρά ή πιο μεγάλα σοκάκια, -παντού και πάντοτε προβάλλει φωτεινή και ζωντανή η ποιότητα και το καλοσχεδιασμένο σχήμα, σαν ένας υψηλός λόγος.»⁶⁰

Ουσιαστικά οι παράγοντες που διαμορφώνουν την ταυτόχρονη ενότητα

48 Μύκονος: Πλήρης εκμετάλλευση των φυσικών στοιχείων για οικονομία στις κατασκευές.

47

47 Διαμήκης σχηματική τομή σε πλαγιά με αναβαθμούς.

59. Τομπάζης Αλέξανδρος, «Ανώνυμη ελληνική αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά θέματα* 3, σελ 44

60. Άρης Κωνσταντινίδης, «Μύκονος» *Για την αρχιτεκτονική*, σελ. 310-311

48

του συνόλου αλλά και της ποικιλίας των επί μέρους στοιχείων, εντοπίζονται στο **φυσικό περιβάλλον**, τον **δημιουργό** και τα **υλικά**. Το φυσικό περιβάλλον δημιουργεί ένα μόνιμο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο ανώνυμος δημιουργός κατά τρόπο απλό μεν, όχι όμως και απλοϊκό, καθιστώντας ακόμα και την ελάχιστη κατασκευή, φορέα υψηλών νοημάτων. Οι κατασκευές σύμφωνα με τα μεγέθη της τοπογραφίας, δίνουν μια φυσική συνέχεια στο τοπίο της υπαίθρου με τρόπο οργανικό και γήινο χωρίς να το αλλοιώνουν. Η επέμβαση με την δημιουργία αναβαθμών στις πλαγιές των βουνών λειτουργεί σαν συνδετικός κρίκος της αφιλόξενης γης με τους ανθρώπους δίνοντας εν τέλη μια **κλιμακωτή διάταξη γεωμετρικής μορφής** που εξυπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες. Είτε είναι ομοιόχρωμες με το τριγύρω περιβάλλον, δένονται μαζί του τόσο, που στην οπτική συμβολή πτυχών των βράχων και γραμμικών ξερολιθιών δυσκολεύεται το μάτι να διακρίνει το φυσικό και το ανθρωπογενές. Είτε εμφανίζονται με λευκούς όγκους, όπως στην περίπτωση των ξωκκλησιών φωλιάζοντας στους βράχους, εντάσσονται στο τοπίο με μια μοναδική σεμνότητα. Ωστόσο η συνομιλία με το περιβάλλον δεν επιτυγχάνεται μόνο στο επίπεδο της μορφολογικής ανάλυσης, αλλά τόσο σαν λειτουργική δομή όσο και στατική συμπεριφορά των κατασκευών. Αυτό κυρίως οφείλεται στην απουσία συνδετικής ύλης κατά την πλέξη των πετρωμάτων στις αγροτικές κατασκευές που:

α. δίνει το περιθώριο ανάπτυξης μικρών οικοσυστημάτων μέσα στην κατασκευή (όπως αναλύθηκε παραπάνω)

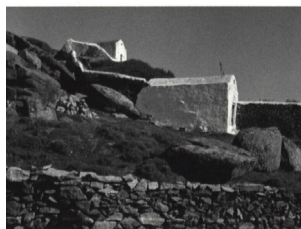
β. δίνει την δυνατότητα ευκαμψίας και ομόρροπης δυναμικής συμπεριφοράς με το μητρικό έδαφος.

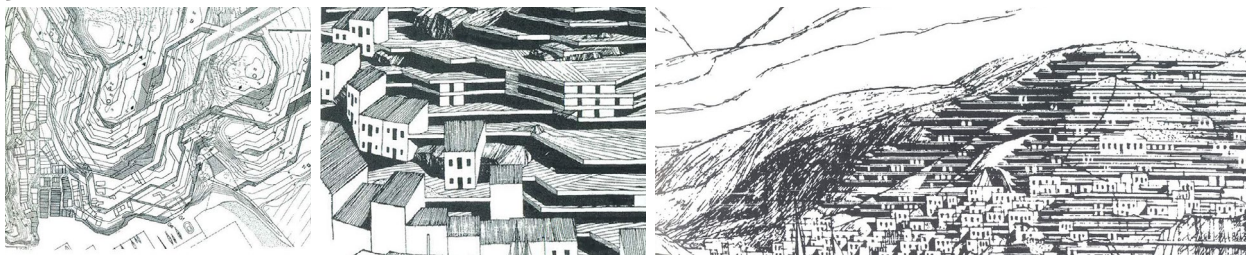
Διαπιστώνουμε μια πλήρη ένταξη της

ανθρώπινης επέμβασης στο περιβάλλον που δεν καμουφλάρεται για να σταθεί σε αυτό αλλά εναρμονίζεται σε πολλαπλά επίπεδα με την νομοτέλεια του. Κυριαρχεί το όλον, όπου τα μέλη της φύσης, αναδιαταγμένα από το χέρι του ανθρώπου υποτάσσονται στο γενικότερο πνεύμα της σύνθεσης της υπαίθρου.

Λόγω των διογκούμενων πιέσεων σε πολιτισμικό, περιβαλλοντικό και κυρίως οικονομικό επίπεδο, οι χειρονομίες των σύγχρονων αρχιτεκτόνων οφείλουν να προτείνουν νέα εναλλακτικά μοντέλα της πολύτροπης κατοίκησης του ανθρώπου στο τοπίο. Η εφαρμογή του αγροτικού κανάβου ανάλογα με την γεωργική δραστηριότητα, δηλώνει μια μορφή εξημέρωσης του τόπου και αντιστοιχεί στην επιβολή μιας πρωτογενούς γεωμετρίας γραμμών παράλληλων με τις ισοϋψείς. Οι κυματισμοί του εδάφους, οι εξάρσεις ή οι κοιλοτήτές του, οι λόφοι ή οι πεδιάδες του, ακόμη και αν δεν εκλύουν ενέργεια ώστε να κινηθούν οι ίδιοι, υπονοούν μια δυνητική κίνηση. Υπονοούν επίσης τη συνεχή επιρροή δυνάμεων πάνω στην επιφάνεια του εδάφους, σύμφωνα με τις οποίες εύστοχα έχει δομηθεί η ανθρωπογενής εγκατάσταση στην ύπαιθρο των Κυκλάδων. Η αρχιτεκτονική του τοπίου μπορεί να δανειστεί τέτοια συνθετικά πρότυπα μεταβλητότητας των κατασκευών ανάλογα με τα δεδομένα που συναντά.

49

50 Το 1966 η μορφολογία της επέμβασης με αναβαθμούς έχει τροφοδοτεί τη σκέψη του Τάκη Ζενέτου. Στο *Ρυθμιστικό Σχέδιο ανάπτυξης της Αγίας Γαλήνης* νότια του νομού Ρεθύμνης προτείνει μια στρατηγική «γλυπτικής του εδάφους» που εντάσσεται στις υψομετρικές καμπύλες. Πρόκειται ουσιαστικά για μια «γαιόμορφη» αρχιτεκτονική σύμφωνα με την οποία δημιουργούνται νέα επίπεδα υποδοχής των δραστηριοτήτων-αναβαθμοί. Οι πλάκες είναι τεχνητά στοιχεία εδάφους που παραμορφώνονται κατά την οριζόντια διεύθυνση και προσαρμόζονται στο έδαφος ανάλογα με την τοπογραφία του. Ο Ζενέτος υποστηρίζει ότι έτσι ελαχιστοποιείται η επέμβαση στο φυσικό περιβάλλον αφού τα επίπεδα αυτά ορίζουν ένα ενδιάμεσο χώρο μεταξύ φύσης και τελικού κτίσματος σύμφωνα με τα πιθανά σενάρια ανάπτυξης του οικισμού. Ακόμη αναφέρεται ότι σε περίπτωση τροποποίησης του σχεδίου πόλης οι αναβαθμοί μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για καλλιέργεια. Ωστόσο η πρόταση του αυτή εγείρει προβληματισμούς για το κατά πόσο εντυπώνει την ουσιαστική οικονομία της επέμβασης με αναβαθμούς ή αν είναι μια μορφολογική αναφορά στην πρακτική αυτή. (Καλαφάτη Ελένη, Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, *Τάκης Χ. Ζενέτος: Ψηφιακά οράματα και αρχιτεκτονική*, σελ. 89)

δ. Αξίες

Οι κατασκευές που διερευνούνται στην εργασία αντιπροσωπεύουν την αρχιτεκτονική από λίθο οπότε και είναι συνδεδεμένες με την αίσθηση του μεγάλου επενδυμένου κόπου για το χτίσιμό τους. Ο λίθος που μονοπωλεί στο τοπίο της υπαίθρου και ακυρώνει την γεφύρωσή του με τον άνθρωπο, επαναπροσδιορίζεται και συμμετέχει ενεργά στην κατασκευή αλλάζοντας θέση. Γίνεται στοιχείο συγκρότησης μιας άλλης μονάδας χωρίς να χάνει στην ιδιότητά του μέσω μιας αναστρέψιμης κίνησης, εκφρασμένης με το σώμα-χειρονακτικής. Η **χειροναξία** ενισχύει την οικειοποίηση και ιδιοκτησία του χώρου όπου απαντάται η ανθρωπογενής παρουσία άρα και τον σεβασμό προς αυτόν. Αναπτύσσεται έτσι μια γενικότερη αίσθηση της ιερότητας για την κυκλαδίτικη γη που απορρέει από τεράστιο ανθρώπινο μόχθο για την επιβίωση καθώς ήταν γνωστό πως τα διαθέσιμα μέσα και συνθήκες είναι πάντα περιορισμένα.

Ο μηχανισμός παραγωγής αρχιτεκτονικών κτηρίων μέσω των υπολογιστών μεμονομένα, είναι τις περισσότερες φορές άκαμπτος. Η σχεδιαστική τακτική προς αυτή την πλευρά έχει υποσκελίσει τις χειροποίητες διαδικασίες με αποτέλεσμα την μεγέθυνση της απόστασης από τις φυσικές πρακτικές άρα και την ευελιξία. Η **ιδέα του επί τόπου, δια χειρός σχεδιασμού** δεν περιορίζεται στις τοπικές συνθήκες αλλά ξεκινά από αυτές. Ο έλεγχος, η συντήρηση, η ανακύκλωση της κατασκευής επομένως είναι ευκολότερος.

Οι πεζούλες, οι τράφοι, τα μιτάτα, τα μονοπάτια, τα ξωκκλήσια, είναι αβίαστα δημιουργήματα απλών ανθρώπων, χωρίς στάδια προμελέτης και παρεμβολής διαφόρων τεχνολογικών εκλεπτύνσεων. Ο κατασκευαστικός αυθορμητισμός της επί τόπου χάραξης πλάθει μοναδικές αρχιτεκτονικές συνθέσεις.

61. Αλόντ Ρίγκλ, «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», *Έννοιες τέχνης τον 20ο αιώνα*, σελ. 64

Ο εμπνευστής είναι ταυτόχρονα οικοδόμος και αποδέκτης πράγμα που του παρέχει την ελευθερία να μπορεί να βρίσκει λύσεις με τέλεια ισορροπία μεταξύ φαντασίας και πραγματοποίησης. Απαλλαγμένα από θεσμικές δεσμεύσεις, τα έργα του εντάσσονται στο τοπίο με απλότητα και στην ουσία αποτελούν γοητευτικά διάσπαρτα αυθαίρετα σε θέσεις που σήμερα είναι απαγορευτικές για δόμηση.

Το αρχιτεκτονικό αντικείμενο, όπως ένα οποιοδήποτε χρηστικό αντικείμενο επειδή απαντά σε θέματα λειτουργικότητας και μορφής αναμένεται να επαναλαμβάνεται. Η ευρύτητα της εφαρμογής της ξερολιθικής κατασκευής με την επαναληψιμότητά της στους τύπους των επεμβάσεων επιβεβαιώνει την ουσία της. Ταυτόχρονα, υπό το πρίσμα των αθέλητων μνημείων του Reigl, οι επεμβάσεις διαθέτουν αξία χρήσης εφόσον ικανοποιούν και σύγχρονες λειτουργικές ανάγκες, και σε πιο ολοκληρωμένο βαθμό από αρκετά νέα έργα.⁶¹

Σε ιστορικό επίπεδο, αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο στη διαμόρφωση της αγροτικής υπαίθρου διότι είναι ένα συλλογικό έργο που αντανakλά τις ανάγκες ενός ολόκληρου λαού. Συγκεντρώνουν όλα τα χαρακτηριστικά που σκιαγραφούν τον πολιτισμό του σε συγκεκριμένες ενότητες γεωγραφικού χώρου και ιστορικού χρόνου.. Εφόσον αποδεικνύονται φορείς σύγχρονων αξιών και βασικά τεκμήρια της πολιτιστικής του ταυτότητάς, νομιμοποιούν την παρουσία τους στην ύπαιθρο λειτουργώντας σύννομα με αυτήν.

51 Σίφνος: Άσπρισμα και επισκευές σε εκκλησία.

51

Δίπλα στο αγροτικό μωσαϊκό με τις παραδοσιακές ιδιομορφίες της γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας -που ακόμα αναπαράγονται σε κάποιο βαθμό- η ανθρωπογενής επέμβαση συνεχίζεται με τον έντεχνο χαρακτήρα των επίσημων έργων. Στο δραστήριο σήμερα αρχιτεκτονικό παρόν στην ύπαιθρο των Κυκλάδων, μεσσαίες και μικρές ξενοδοχειακές μονάδες και πολλή **δευτερεύουσα, παραθεριστική κατοικία** διαδέχονται την ελάχιστη εγκατάσταση. Όπως είναι φυσικό η γειτνίαση με τον ιδιαίτερο τοπικό χαρακτήρα έχει αποτελέσει πρόκληση για πολλούς αρχιτέκτονες που με τις επεμβάσεις τους παίρνουν θέση στο απαιτητικό καθεστώς του τόπου που διατηρεί τα ίδια ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά.

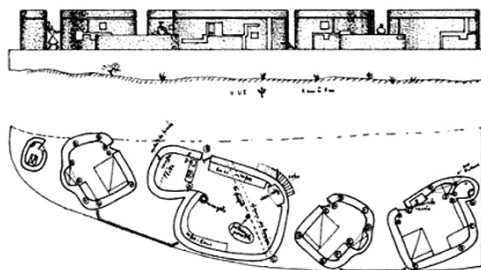
Είναι αρκετά τα παραδείγματα που παραπλανούν αντλώντας μορφικές επιλογές από το λαϊκό αρχιτεκτονικό ιδίωμα. Δεν μπορούν να αντισταθούν στην επιφανειακή γοητεία των παραδοσιακών μορφών που αναπαράγουν και επιχειρούν έτσι το διάλογο με τον τόπο. Συνήθως κρατούν διεκπεραιωτή μέριμνα για τοπογραφική ένταξη και κλίμακα και παράλληλα υποκλίνονται στις σύγχρονες τάσεις των διακοπών στα νησιά με δόσεις πολυτέλειας. Εντοπίζεται έτσι η μεγάλη δυσκολία αντιμετώπισης του περιβάλλοντος συστήματος στο σύνολό του.

Ακόμη, το έργο μπορεί να λαμβάνει και μια παράτολμη στάση διάστιξης του τοπίου και εν τέλει να επιβάλλει μνημειακά την παρουσία του, ή να εκφέρει νοήματα για την κατοίκηση στον τόπο.

Από την άλλη υπάρχουν και θέσεις που διεισδύουν σε βαθύτερα δομικά χαρακτηριστικά των πρωτογενών διατάξεων της υπαίθρου, προσπερνώντας τις μιμητικές αναπαραστάσεις. Αυτό συμβαίνει όταν γίνει αντιληπτό ότι στην ελάχιστη επέμβαση του ανώνυμου τεχνίτη δεν προτείνεται μόνο μια συνεχής διαλεκτική με τις παραμέτρους του τοπίου αλλά επίσης υποβάλλεται η ιδέα της κατοίκησης ως ένα είδος ηθικής αγωγής που υποπεύεται από τις έννοιες της οικονομίας, του αναγκαίου και του ορθού.

Η σχέση με την ουσία του τόπου υπερβαίνει τον ενεστώτα χρόνο, δίνει στην αρχιτεκτονική πρόσθετη δύναμη και την κάνει να αποκλίνει από τον "επίσημο" δρόμο της τρέχουσας επικαιρότητας. Για το λόγο αυτό οφείλουμε να προσδιορίσουμε προσεκτικότερα τις συνθήκες που καθιστούν γόνιμη αυτή την εξάρτηση. Αξίζει να αναφέρουμε μερικά παραδείγματα που προσφέρουν γόνιμους προβληματισμούς και μας επιτρέπουν να δούμε ακόμα μια *δυνατότητα αναγνώρισης μιας ξεχασμένης διατύπωσης του τι είναι "πρέπον"; Της αναγνώρισης ενός λανθάνοντος ηθικού συντακτικού.*⁶²

52

52 Αμοργός (1966-1977), Villa Mache, Ιάνης Ξενάκης. Το κτιριακό συγκρότημα για τον συνάδελφό του συνθέτη Bernard Mache αποτελεί μια ιδιόζουσα απόπειρα εξοχικής κατοικίας στις Κυκλάδες. Οι τέσσερις ανεξάρτητοι καμπυλόμορφοι όγκοι αν και δεν είναι ξένοι ως προς τα χαρακτηριστικά της πλαστικότητας και των ελεύθερων τελειωμάτων της κυκλαδίτικης οικοδομικής, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Η αυτόνομη μονάδα δωμάτιο επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές (χώρος διημέρευσης- κρεβατοκάμαρα- ξενώνας- τουαλέτα) πάνω στην επιφάνεια ενός αναβαθμού. Κάθε φορά αλλάζει το μέγεθος, η καμπυλότητα, η χάραξη των γραμμικών ανοιγμάτων και η σχετική θέση της μονάδας με τις γειτονικές της. Ο αναβαθμός και δύο αναλημματικοί τοίχοι οριοθετούν την περιοχή της κατοικίας: ο πάνω τοίχος είναι η είσοδος από το μονοπάτι ενώ ο κάτω είναι η πρόσβαση στη θάλασσα. Μπορεί η αρμόζουσα συμπεριφορά στο αρχέγονο τοπίο των Κυκλάδων να χαρακτηρίζεται από πραότητα που αγγίζει την κατάνυξη, στην περίπτωση αυτή, έχει πάρει τη θέση της μια εξίσου ευλαβής έκσταση.⁶³ Μια ιδιόμορφη μετάφραση του αιγιακού μοντέρνου που φέρει νοήματα για την προσωρινή κατοικία στην ύπαιθρο με αναφορά στην αντίστοιχη του μιτάτου.

53

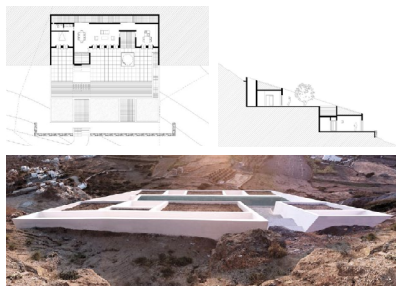
53 Νάξος (1994-2000), Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Γύρουλα Σαγκρίου, Μπιλής Θεμιστοκλής, Μαγνήσαλη Μαρία. Το ιερό στο Σαγκρί είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας για την ιστορία της αρχαϊκής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής και εντοπίζεται σε έναν τόπο με ειδικό βάρος: ως διαχρονικός φορέας ιερότητας και ως πεδίο γεωργικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου της υπαίθρου. Το πρόγραμμα περιελάμβανε αναστήλωση του μνημείου, προσπελάσεις καθώς και μόνιμες υποδομές, κτήρια φυλακίων και μουσείου. Η επιλογή της διακριτικής παρουσίας του κτιρίου δίνει τη δυνατότητα στο ίδιο το τοπίο και πάλι αναλάβει το ρόλο του μουσείου. Η χρήση των συνήθων πρακτικών (ξερολιθικά τοιχία) στις διαμορφώσεις του περιβάλλοντα χώρου, πατημένο χώμα, η υπαίθρια τοποθέτηση πολλών εκθεμάτων, το φυσικό φως που διαχέεται στους εσωτερικούς χώρους από το δώμα είναι αποτέλεσμα της συνεχούς αναζήτησης των ιδανικότερων λύσεων για την προσαρμογή στις ιδιαιτερότητες του χώρου.

54

54 Πάρος (2008-2010), Δύο εξοχικές κατοικίες στην Πάρο, Stephan Buerger, Δήμητρα Κατσώτα, Τάσος Γκοβάτσος, Άννα Καραγιάννη, Mladen Stamenic. Το συγκρότημα τοποθετείται πάνω σε μια πλατφόρμα, εκμεταλλεύεται κατά το μέγιστο τη θέα και προσανατολίζει όλους τους κλειστούς και σκιασμένους χώρους προς το τοπίο. Από τη θάλασσα, το συγκρότημα γίνεται αντιληπτό ως ένα ενιαίο σύνολο ανεξάρτητων όγκων κάτω από τον ορίζοντα ενός στεγαστρου. Το διαφώτιστο εν προβόλω στέγαστρο, διαστάσεων 16 x 52 (m), περιγράφει ένα σκιασμένο χώρο προσφέροντας απεριόριστες δυνατότητες υπαίθριας οικειοποίησης. Οι όψεις των όγκων φέρουν διάσπαρτα ανοιγόμενα παράθυρα, ενώ οι ενδιάμεσοι χώροι διημέρευσης έχουν υαλοστάσια, εκτεινόμενα σ' όλο το πλάτος του χώρου παρέχοντας ένα ευρύ φάσμα πανοραμικών απόψεων. Παρόλο που επιχειρείται η διάσπαση των όγκων του οικοδομήματος, η τελική μορφή παραμένει ίσως μονολιθική και σχεδόν ανένταχτη στο υποκείμενο τοπίο.

55

55 Νάφος (2015), Σπίτι διακοπών Φοίβης Γιαννίση, Ζήση Κοτιώνη, Ιωάννη Μπαλτογιάννη, Κατερίνας Κρίτου και Νικολάου Πλατσά. Οι λειτουργίες της κατοικίας οργανώνονται σε δύο κτηριακούς επιμήκεις επάλληλους όγκους, παράλληλους με την κλίση, που περιέχουν ανάμεσα τους σε ζώνες την αυλή και την πισίνα, αφήνοντας μπροστά από τον κατώτερο και πιο ιδιωτικό όγκο των υποδωματιών ένα ανοιχτό μπαλκόνι προς τη θέα. Η απλή αυτή διάταξη διασχίζεται από μία κάθετη σκάλα που συνδέει όλα αυτά τα μέρη του σπιτιού μεταξύ τους λειτουργώντας έτσι ως κατακόρυφη είσοδος και διασφαλίζοντας την επικοινωνία στην εξέλιξη της οικίας από άνω προς τα κάτω. Η κλιμακωτή, εγκάρσια, διαμπερή κίνηση προσδίδει θεατρικότητα σε όλους τους ανοιχτούς χώρους, καθώς επίσης προσφέρεται και ως κάθισμα/ χώρος στάσης που εποπτεύει. Όλο το συγκρότημα εγκιβωτίζεται. Παράλληλα με την κλίση οι κτιριακοί όγκοι είναι αυτοί που δημιουργούν μαζί και την μάντρα, ενώ την κλίση των τοίχων αυτών ακολουθούν και τα φυτεμένα δώματα έτσι ώστε το σπίτι να μεταλάσσεται σε διαμόρφωση εδάφους παρόμοια με τις ξερολιθιές του κυκλαδίτικου τοπίου. Η κτηριακή εγκατάσταση εγγράφεται στον περιμετρικό τοίχο, ο οποίος περιορίζει την κατοίκηση στο εσωτερικό του και αφήνει το υπόλοιπο οικόπεδο, ως μέρος του τοπίου, ανέπαφο. Για να γίνει αυτό επιχειρείται μια μεγάλη εκσκαφή στον φυσικό βράχο στον οποίο χωνεύεται, δημιουργώντας τεχνητό κοίλωμα για την ένταξη του κτιρίου στο τοπίο.

56

56 Κέα (2015-2016), Εξοχική κατοικία στην Κέα, Φαίδρα Ματζιαράκη – Victor Gonzalez Marti. Οι τρεις όγκοι (με ξεχωριστή λειτουργία α.καθιστικό με κουζίνα, β. εσωτερική κλίμακα, γ. χώροι ύπνου και αποθήκευσης) τοποθετούνται σε αναβαθμούς στο επικλινές έδαφος. Εκτός της τοπικής τεχνικής αποστράγγισης των υδάτων -'γκντούντος', το κενό που αφήνει η λίθινη κατασκευή από το σκαμμένο έδαφος-, η κατοικία έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε το ενεργειακό ηλιοθερμικό σύστημα παραγωγής ζεστού νερού να χρησιμοποιείται και ως ηλιακό σύστημα θέρμανσης μέσω της ενδοδαπέδιας εγκατάστασης η οποία διαθέτει και ψύξη. Ακόμη, το βρόχινο νερό συγκεντρώνεται στις ταράτσες και οδηγείται σε υπόγεια δεξαμενή για οικιακή χρήση. Ο βιοκλιματικός σχεδιασμός της κατοικίας και η χωροθέτηση του κτιρίου στους αναβαθμούς δίνουν μια σύγχρονη αποδεκτή απάντηση, βασισμένη στις διαχρονικές πρακτικές του τόπου.

64. Rafael Moneo, *Περί
Τυπολογίας*, 1978, επιμ.
Γεώργιος Α. Πανέτσος, σελ.
05

Ο καθένας από εμάς όπως κατ' επέκταση και τα δημιουργήματά μας, αποτελεί μέρος ενός πολυδιάστατου συνόλου, που συνθέτει τον τόπο είτε της υπαίθρου είτε της πόλης. Οι παράμετροι ένταξης στο σύνολο αυτό σήμερα φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο σε κάθε σύγχρονη κατασκευή. Συγκεκριμένα, στις Κυκλάδες όροι ένταξης των νέων κτισμάτων παραμένουν απροσδιόριστοι και οι πολεοδομικές διατάξεις ασαφείς. Κατευθύνουν μόνο μορφολογικά και εστιάζουν λιγότερο στη δομή και συνολικό αποτέλεσμα ένταξης, δηλαδή στην ουσία.

Το σύνθετο ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον τείνει να γίνεται όλο και περισσότερο αντιφατικό με την συνύπαρξη της ελάχιστης κατασκευής και των παραδειγμάτων της σύγχρονης ανοικοδόμησης. Κυριαρχεί περισσότερο η «εικόνα» στην πώληση του τόπου ως εφελτήριο για την ανάπτυξη, με απουσία της κατανόησης της πραγματικής του ταυτότητας. Προφανώς οι απαιτήσεις των εγκαταστάσεων σήμερα είναι αυξημένες και έχουν ξεπεράσει κατά πολύ την εκπλήρωση των βασικών ή βιοποριστικών αναγκών. Θα ήταν άστοχο άρα να ταχθούμε κατά της τεχνολογίας στην οικοδομική που υπηρετεί το σύγχρονο τρόπο διαβίωσης.

Σίγουρα η σηματοδότηση της δυναμικής της ελάχιστης επέμβασης δεν δίνει μαθήματα ασκητικού ποσανατολισμού και απαραβίαστης λιτότητας. Οι ανάγκες όμως για οικονομικές και φιλικές προς το περιβάλλον κατασκευές παραμένουν πιο επίκαιρες από ποτέ. Είναι επομένως γενικευμένη η παραδοχή εξεύρεσης και διασαφήνισης των κριτηρίων επέμβασης

και σχεδιασμού στο περιβάλλον ικανά να αντιμετωπίζουν την ολότητά του.

Οι επεμβάσεις στην κυκλαδίτικη υπαίθρο που εξετάστηκαν μας υποδεικνύουν μια πρακτική διαχείρισης του φυσικού χώρου που συμβάλει με όρους οικολογίας στην λειτουργία των αγροτικών συστημάτων ενώ χαρακτηρίζουν τοπικά και πολιτιστικά το περιβάλλον των νησιών με κοινό παρονομαστή την αειφορία. Με ελάχιστη παρουσία κτισμένου, ανταποκρίνονται αντίστοιχα στο περιβάλλον των ελάχιστων μέσων και πόρων. Η εκμετάλλευση της γης μέσα από μια διαδικασία εκχέρωσης, κατασκευής αναλληματικών τοιχωμάτων για τη δημιουργία πλατωμάτων καλλιέργειας και ταυτόχρονης μέριμνας για την ύδρευση όλου του συστήματος, δίνει μια ολοκληρωμένη πρόταση στο πρόβλημα της διαβίωσης- ένα φυσικό τρόπο αντιμετώπισης άμεσων αναγκών. Είναι διδάξιμες για τη σύγχρονη σκέψη διότι βασίζονται σε κύκλους φυσικών διεργασιών, λειτουργώντας σαν υποδοχέας-μοχλός των δράσεων του περιβάλλοντος με μηδενικό ενεργειακό αποτύπωμα και συμβατή την εύρυθμη λειτουργία του υφισταμένου οικοσυστήματος.

Η οργάνωση των επεμβάσεων σε τύπους δηλώνει ότι επειδή ακριβώς οι κατασκευές είναι ελάχιστες, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος μιας συνεχούς αλυσίδας επιλογών και αποτελεσμάτων. Τίποτα δεν λειτουργεί μεμονωμένα και όλα μαζί διαμορφώνουν μια αρχιτεκτονική, απέρριπτη. Η απλότητα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό μπορεί να επιτευχθεί με την -κατόπιν κρίσεως- μείωση. Σημειώνεται ακόμα ότι η απλότητα και η πολυπλοκότητα

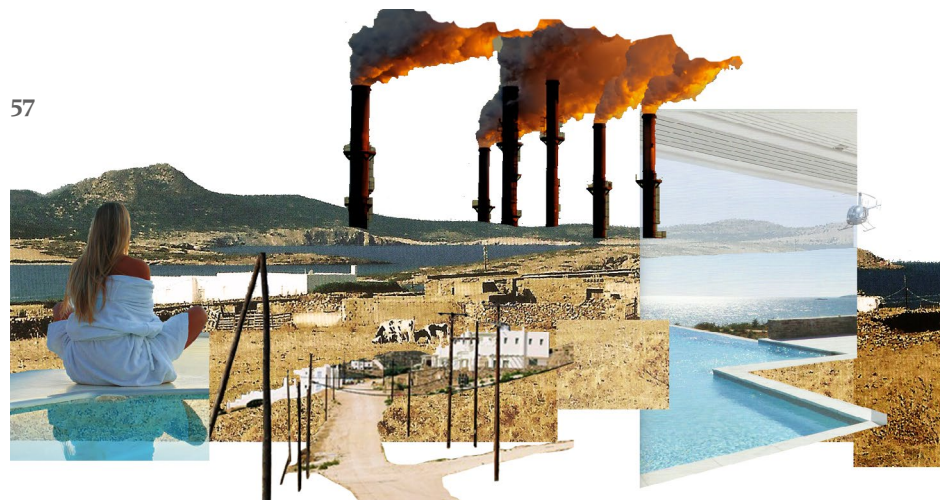
έχουν συμβιωτική σχέση και βρίσκουν την ισορροπία τους στη δυνατότητα συσχετισμών και ενσωμάτωσης. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι για την επιδίωξη του ελαχίστου, δεν είναι ανάγκη η αρχιτεκτονική να αυτοπεριοριστεί, να υποβιβάσει την ποιότητά της, να ελαφρύνει τη γλώσσα της και να απλοποιήσει τα εργαλεία της. Αντίθετα οφείλει να διατηρήσει τις αρχές της και να προσαρμόζεται στις συνθήκες, χωρίς να υποκύπτει σε ποιοτικές εκπτώσεις.

Η ανάλυση των επί μέρους κατασκευαστικών μορφών των παραπάνω τύπων που προκύπτει από τη διαφορετική τοπογραφία του κάθε νησιού και τα διαφορετικά ποιοτικά του χαρακτηριστικά, επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για κτίσματα που συνομιλούν απόλυτα με το συγκεκριμένο περιβάλλον τους. Οι τύποι των κατασκευών, όπως ορίζει ο Μονεο⁶⁴, ταυτίζονται με την λογική της μορφής, συνδεδεμένη με τον ορθό λόγο και τη χρήση. Ο τύπος κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να θεωρηθεί ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να λειτουργήσει η αλλαγή, ως ένας αναγκαίος όρος για την συνεχή διαλεκτική με τις πραγματικές συνθήκες. Η αρχιτεκτονική των ιδιομορφιών δανείζεται τεχνικές από την πρακτική του τοπίου και είναι σε άμεση εξάρτηση από τις υλικές και ταυτόχρονα τις άυλες παραμέτρους που συναντά. Ο σύγχρονος σχεδιασμός του τοπίου οφείλει να είναι αποτέλεσμα μιας ενεργούς και σύνθετης διαδικασίας εξαρτημένης ευαίσθητα από τον τόπο και τις μεταβολές που παρουσιάζει στο χρόνο.

Η κυκλαδίτικη ύπαιθρος είναι ένας σύνθετος δείκτης με ιδιαίτερη ανάμειξη φυσικού και κατασκευής όπου αφηγείται τη σχέση μεταξύ των ανθρώπων και του γεωγραφικού χώρου. Οι κάτοικοί της, συλλογικά έχουν δώσει μορφή στη **γη με τους ελάχιστους πόρους**, επεμβαίνοντας με **διαδικασίες οικονομίας**, ώστε τα αποτελέσματα να είναι

ευεργετικά τόσο για τον άνθρωπο, όσο και για την ίδια τη φύση. Οι επεμβάσεις αυτές λειτουργούν ως αρχέτυπα εφόσον συμπυκνώνουν διαχρονικά νοήματα και αξίες. Σήμερα, έχοντας εξαντλήσει τις κοντόφθαλμες λύσεις, από επιλογή οδηγούμαστε στο σύνορο του ορίζοντα που κάποτε μας έμοιαζε μακρινός, το τέλος των "ατελεύτητων" πόρων. Στην κρίσιμη εποχή της περιβαλλοντικής και οικονομικής υπευθυνότητας, η αρχιτεκτονική μπορεί να αποκτήσει ενεργό ρόλο στην προσπάθεια της οικολογικής βιωσιμότητας. Το μέλλον μας εναπόκειται στη δυνατότητα για ουσιαστική επιλογή και πάνω από όλα τη συμμετοχή μας ως μέλη του ίδιου οικοσυστήματος με κοινή αποδοχή των επιπτώσεων των λαθών μας. Όπως επισημαίνει και ο Θεοδωρόπουλος, στην ελληνική γλώσσα η λέξη κρίση έχει δύο έννοιες: η μια είναι μια κατάσταση που είναι αβέβαιη και όχι υπό έλεγχο, αλλά σημαίνει και μια διανοητική ενέργεια που χρειάζεται κανείς, για να συνειδητοποιήσει τι συμβαίνει. Ακόμα μπορεί να ειπωθεί ότι αυτός ο άνθρωπος βρίσκεται σε κρίση, αλλά επίσης ότι αυτός ο άνθρωπος διαθέτει κρίση.

Στο πλαίσιο της συλλογικής και οικολογικής προσπάθειας επιβάλλεται η στροφή από το **ego** στο **eco**.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αίσωπος Γ., Σημαιοφορίδης Γ. (επιμέλεια), Τοπία εκμοντερνισμού, Ελληνική αρχιτεκτονική 60' και 90'. Εκτιμήσεις, Metropolis Press, Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου, Αθήνα 2002
- Ανδρεαδάκη Ελένη, *Βιοκλιματικός σχεδιασμός, Περιβάλλον και βιωσιμότητα*, University studio press, Θεσσαλονίκη 2006
- Ανωμερίτης Γιώργος, *Νάξος και μικρές Κυκλάδες*, Μίλητος, Αθήνα 2010
- Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1955
- Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979
- Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Χτίσματα που μονάζουν*, Ερμής, Αθήνα 2002
- Γλέζος Μανώλης, *Η συνείδηση της πετράιας γης: Κυκλαδογραφίες*, εκδ. Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1997
- Δημαδάμα Ζέφη, *Οικονομία, ανάπτυξη, περιβάλλον. Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές της Αειφόρου Ανάπτυξης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008
- Δουκέλλης Ν. Παναγιώτης, *Το Ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Εστία, Αθήνα 2007
- Ζάννος Αλέξανδρος, *Σύνθεση με τα γύρω*, Πατάκη, Αθήνα 1955
- Ζώρζου Κ. Μιχαήλ, *Ημερολόγιον Θήρα, Αμοργός, έκδοση τυπογραφείου εφημερίδας Θηραική, Πειραιάς 1933*
- Καλαφάτη Ελένη, Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, Τάκης Χ. Ζενέτος: *Ψηφιακά οράματα και αρχιτεκτονική*, Libro, Αθήνα 2006
- Κάραλη Μάχη, *Οι αγροτικές κατοικίες στην Εξωμεριά της Τήνου*, Πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002
- Κονταράτος, Σάββας, *Αρχιτεκτονική και παράδοση: ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1986
- Κοτζιά Κατερίνα, Κωνσταντόπουλος Ηλίας, Παπαδόπουλος Λόης, Φιλοξενίδου Κορίνα (επιμέλεια), *Το Αιγαίο: μια διάσπαρτη πόλη / The Dispersed Urbanity of the Aegean Archipelago*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2006

- Κοτιώνης Ζήσης, *Η τρέλα του τόπου*, Εκκρεμές, Αθήνα 2004
- Κουλουκούρης Χρήστος, *Περιπλάνηση στο Αιγαίο Κυκλάδες 1967-1969 Φωτογραφίες και σχέδια*, Επίκεντρο Α.Ε, Θεσσαλονίκη 2006
- Κουμαριανού Μαρία, *Μνημεία και Νεκροί. Το φαντασιακό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα*, Δωδώνη, Αθήνα 2008
- Κούρτη Μίνα, *Οι «κατοικίες της Ανάφης»*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 2004
- Κωνσταντινίδης Άρης, *Για την αρχιτεκτονική, δημοσιεύματα σε εφημερίδες σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982*, Άγρα, Αθήνα 1987
- Κωνσταντινίδης Άρης, *Δύο «χωριά» από τη Μύκονο: και μερικές πιο γενικές σκέψεις μαζί τους*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011.
- Κωνσταντινίδης Άρης, *Ξωκλήσια της Μυκόνου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011
- Λάββας Γεώργιος, *Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής*, University studio press, Θεσσαλονίκη 2002
- Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση: από την Heidegger στον Koolhaas*, Πλέθρον, Αθήνα 2008
- Μαρκοπούλου Μ. Γλαύκου, *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1981
- Συλλογικό έργο, *Ηθική και Θρησκευτική εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, εκδότης Μαρτίνος Α., Αθήναι 1962-1968
- Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θανάσης, *Η διεκδίκηση της υπαίθρου: φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, ΙΝΔΙΚΤΟΣ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα αρχιτεκτόνων μηχανικών, Βόλος 2009
- Μανωλίδης Κώστας, *Ωραίο, φρικτό και απέριττο τοπίο, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Νησίδες, Σκόπελος 2003.
- Μηλιαράκης Αντώνιος, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος: Αμοργός μεθ' ενός γεωγραφικού πίνακος*, δεύτερη έκδοση, Syndicate Press, Σικάγο 1928
- Μπαμπινιώτης Δ. Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, Κέντρο Λεξολογίας ΕΠΕ., δεύτερη έκδοση, Αθήνα 2002
- Μπελαβίλας Νίκος, Λήδα Παπαστεφανάκη (επιμέλεια), *Ορυχεία στο Αιγαίο: Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2009
- Μπούρας Χαράλαμος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, πρώτος τόμος, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα, 1999
- Μπούρας Χαράλαμος, Φιλίππιδης Δημήτρης, *Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2013
- Νικολάου Μ. Μιχαήλ, *Ορυκτά πετρώματα και πολιτισμός*, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα 2005

- Σημαιοφορίδης Γιώργος (επιμέλεια), Παλλαντίου Λήδα (μετάφραση), *le Corbusier κείμενα για την Ελλάδα: Φωτογραφίες και σχέδια*, Άγρα, Αθήνα 2009
- Σηφουνάκης Νίκος, *Μια άγνωστη αρχιτεκτονική, οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου*, 2η έκδοση, Καστανιώτη, Αθήνα 1993
- Περράκης Γιώργος, Σκουτέλης Νίκος, *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού: Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, Καπόν, Αθήνα 2016
- Πικιώνης Δημήτρης, Πικιώνη Αγνή (επιμέλεια), *Δ. Πινικώνη: κείμενα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2010
- Πίττας Γιώργος, *Σημάδια του Αιγαίου*, Ποταμός, Αθήνα 2007
- Πούλος Παναγιώτης (επιμέλεια), *Έννοιες τέχνης τον 20ο αιώνα, έκδοση Ανωτάτη σχολή καλών τεχνών*, Αθήνα 2006
- Τερκενλή Σ. Θεανώ, *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996
- Τσελέπης Ν. Πάνος, *Λαϊκή Ελληνική αρχιτεκτονική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Φατούρος Δημήτρης, *Ίχνη μετάβασης: Η αρχιτεκτονική μέσα στη νέα πραγματικότητα*, Καστανιώτη, 2009
- Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, τόμος 2, Αθήνα, 1990.
- Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Νησιά του αιγαίου Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα, 2003.
- Χατζημιχάλης Κωστής (επιμέλεια), *Σύγχρονα ελληνικά τοπία: γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*, Μέλισσα, Αθήνα 2011.

Ξένη βιβλιογραφία

- Argan Giulio Carlo, *Περί της τυπολογίας της αρχιτεκτονικής*, *Architectural Design*, 1963, μετάφραση Παυνέτσος Α. Γιώργος, Πάτρα 2003
- Braudel Fernand, Aymard Maurice, Coarelli Filippo, *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η Ιστορία*, μετάφραση Αβδελά Έφη, Μπενβενιστέ Ρίκα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990
- Ching D.K Francis, *Αρχιτεκτονική μορφή, χώρος & διάταξη*, Γεωργιάννης Β (επιμέλεια), Φακίρη Δ. (μετάφραση), δευτερη έκδοση, Ίων, Αθήνα 2006
- Ching D.K. Francis, Jarzombek M.M., Prakash V., *A global history of architecture*, John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey 2007
- Frampton Kenneth, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική: ιστορία και κριτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 2009.
- Heidegger Martin, *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, Ξηροπαίδης Γιώργος (μετάφραση), Ρινόπουλος Λουκάς (επιμέλεια), Πλέθρον, Αθήνα 2009 V. Kapsimalis, K. Pavlopoulos, I. Panagiotopoulos, P. Drakopoulos,

- Michaelides Constantine E., *The Aegean Crucible Tracing The Vernacular Architecture In Post-Byzantine Centuries*, Delos Press, 1st Edition, 2003
- Moneo Rafael, *Περί τυπολογίας*, *Oppositions*, 1978, Πανέτσος Α.Γιώργος(μετάφραση), Πάτρα 2003
- Norberg-Schulz Christian, *Genius Logi Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές εκδ. Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009
- Raporort, A., Φιλίππιδης Δ.(επιμέλεια), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μέλισσα, Αθήνα 2010.

Διαλέξεις

- Τριανταφύλλου Γιώργος, διάλεξη «Ξωκλήσια στην Ελλάδα, παραλλαγές και παρεμβάσεις», Διάλεξη στο εργαστήριο αρχιτεκτονικής για την πόλη της Πάτρας, Patras Citylab, Αρχιτεκτονική και Πίστη, Πανεπιστήμιο Πάτρας 2015 (ΠΗΓΗ: http://triantafylloug.blogspot.gr/p/blog-page_20.html)
- Κωτσιόπουλος Μ. Α, διάλεξη «Ανεπίκαιρες αρχιτεκτονικές προτεραιότητες», Σχόλια για την αρχιτεκτονική (ΠΗΓΗ: <http://www.greekarchitects.gr>)

Άρθρα - Δημοσιεύσεις

- Αντωνίου Δημήτρης, «Λεπτομέρειες- μια οικολογική προσέγγιση», *Δομές : Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής*, τεύχος 08|10, Ανακύκλωση για κατοίκηση, Αθήνα 2010, σελ. 102-107
- Δουμάνης Ορέστης & Oliver Paul (επιμέλεια), «Οικισμοί στην Ελλάδα», έκδοση *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων*, Αθήνα 1974
- Crosby Theo, «Το παιχνίδι του περιβάλλοντος» *Αρχιτεκτονικά θέματα*, τχ 08, Αθήνα, 1974, σελ. 104
- Ζέπου Αμαλία, «Μονοπάτια και Ξερολιθιές στην Σίφνο» *,Ελληνική Εταιρία Περιβάλλοντος και πολιτισμού*, τχ 42, Αθήνα, έτος 49, σελ. 8
- Πανέτσος Γεώργιος, «Σημείωμα επιμελητή» *, Δομές : Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής*, τεύχος 04|16, Επετηρίδα, Αθήνα 2016, σελ. 7
- Πολυχρονόπουλος Δ., Χάρη Χ., «Ποιητική του τοπίου», *Αρχιτέκτονες*, Αθήνα, 2005, τχ 49, σελ. 52
- Rykwert Josep, «Τα διδάγματα του περιβάλλοντος», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, τχ 08, Αθήνα, 1974, σελ. 105
- Τομπάζης Αλέξανδρος, «Ανώνυμη ελληνική αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, τχ 03, Αθήνα 1969, σελ. 18

- Τσιώμης Γιάννης, «Jeanneret 1911/ Le Corbusier 1965. Ο συγγραφέας στα Βαλκάνια », *Δομές : Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής*, τεύχος 07|11, Le Corbusier: Voyage d' Orient 1911-2011, Αθήνα 2016
- Φιλίππιδης Δημήτρης, «Αναζητώντας την ανώνυμη αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά θέματα* , τχ 06, Αθήνα, 1972, σελ. 63

Ειδικές μελέτες

- D. Vandarakis, D. Sakelariou, C. Anagnostou, *Geoarchaeological challenges in the Cyclades continental shelf (Aegean Sea)*, Berlin- Stuttgart 2009 (ΠΗΓΗ: <https://www.researchgate.net/publication/228094927>)
- Ίδρυμα για Δράσεις Προστασίας Περιβάλλοντος, *Οι Τοίχοι από ξερολιθιά: εγχειρίδιο για κατασκευές και επισκευές*, Ελβετία 1996
- Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, *Ξερολιθιές: Στηρίγματα βιοποικιλότητας*, συντονιστής Παναγιώτης Παφίλης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Φεβρουάριος 2014

Συνέδρια

- Βερνίκος Ν. Δασκαλοπούλου Σ. Παυλογεωργάτος Γ., «Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών», Διεθνής επιστημονική ημερίδα *Ο δομικός λίθος στα μνημεία*, Αθήνα & Μυτιλήνη 2001
- Μενδώνη Λ.Γ, « Οι πύργοι της Κέας: Προσθήκες και επισημάνσεις», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994 *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 275-308
- Δουκέλλης Παναγιώτης, «Versants pierreux et champs de culture à Céos» Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994, *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 309-330

Ερευνητικές - Διπλωματικές εργασίες

- Γράσσου Αικατερίνη, *Οδοιπορικό στις κατασκευές εμπειρίες ενός ακραίου τόπου: Από την Ιεράπετρα ως το Γούδουρα*, Ερευνητική εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2013
- Ζερλέντης Κωνσταντίνος, *Συμβολή εις την φυτογεωγραφίαν των Κυκλάδων*, Διδακτορική διατριβή, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών 1952
- Μαργαρίτη Ειρήνη, *Κατασκευές από ξερολιθιά στην ορεινή Νάξο*, Ερευνητική εργασία, Ε.Μ.Π 2003
- Σημαιάκης Στυλιανός, *Συστηματική, βιογεωγραφία και στοιχεία οικολογίας των χειλόποδων του νοτίου*

Διαδικτυακές πηγές

- <http://www.monumenta.org/article.php?IssuelD=7&lang=gr&CategoryID=6&ArticleID=837>
- <http://aegiali.gr/>
- <http://www.greekarchitects.gr/>
- <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/11706#page/10/mode/2up>
- <http://www.oikoskopio.gr/>
- <http://www.orykta.gr/geologia-oryktologia/geologia-elladas>
- <http://www.vincenzolatina.com>
- <http://www.hiddenarchitecture.net/2015/03/villa-mache.html>
- <http://www.ktirio.gr>
- <http://domesindex.com/buildings/katoikia-diakopwn>

Εικ 01. Τσιώμης Γιάννης, «Jeanneret 1911/ Le Corbusier 1965. Ο συγγραφέας στα Βαλκάνια », Δομές : Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής, τεύχος 07|11, Le Corbusier: Voyage d’Orient 1911-2011, Αθήνα 2016, σελ . 55

Εικ 02. V. Kapsimalis, K. Pavlopoulos, I. Panagiotopoulos, P. Drakopoulou, D. Vandarakis, D. Sakelariou, C. Anagnostou, *Geoarchaeological challenges in the Cyclades continental shelf (Aegean Sea)*, Berlin-Stuttgart 2009, σελ. 179

Εικ 03. V. Kapsimalis, K. Pavlopoulos, I. Panagiotopoulos, P. Drakopoulou, D. Vandarakis, D. Sakelariou, C. Anagnostou, *Geoarchaeological challenges in the Cyclades continental shelf (Aegean Sea)*, Berlin-Stuttgart 2009, σελ 171

Εικ 04. Michaelides Constantine E., *The Aegean Crucible Tracing The Vernacular Architecture In Post-Byzantine Centuries*, Delos Press, 1st Edition, 2003, σελ. 99

Εικ 05. V. Kapsimalis, K. Pavlopoulos, I. Panagiotopoulos, P. Drakopoulou, D. Vandarakis, D. Sakelariou, C. Anagnostou, *Geoarchaeological challenges in the Cyclades continental shelf (Aegean Sea)*, Berlin-Stuttgart 2009, σελ 180

Εικ 06. <http://www.orykta.gr/geologia-oryktologia/geologia-elladas>

Εικ 07. Δουκέλλης Παναγιώτης, «Versants pierreux et champs de culture à Céos» Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994, *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 321

Εικ 08. Προσωπικό αρχείο.

Εικ 09. Raporport Amos, Φιλίππιδης Δημήτρης (επιμέλεια), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μέλισσα, Αθήνα 2010, σελ. 221

Εικ 10. Επεξεργασμένα σχέδια. (ΠΗΓΗ: Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Ξερολιθιές: Στηρίγματα βιοποικιλότητας, συντονιστής Παναγιώτης Παφίλης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Φεβρουάριος 2014)

Εικ 11. Χαριτωνίδου Αγγελική, «Ανδρος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Φιλίππιδης Δημήτρης(επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 37

Εικ 12. Φωτογραφία από το αρχείο της Ιουλίας Κ. Παπαευτυχίου

Εικ 13. Κλουτσινιώτη Ρ., Φαράκλας Ν., Αλεξάνδρου Ν., «Κέα», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Φιλίππιδης Δημήτρης(επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 254

Εικ 14. Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Θεώρηση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη γωνία*,

εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979, σελ. 43

Εικ 15. Επεξεργασμένα σχέδια. (ΠΗΓΗ: Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, *Ξερολιθιές: Στηρίγματα βιοποικιλότητας*, συντονιστής Παναγιώτης Παφίλης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Φεβρουάριος 2014)

Εικ 16. Ο.π.

Εικ 17. Ο.π.

Εικ 18. Ο.π.

Εικ 19. Ο.π

Εικ 20. Ο.π

Εικ 21. Προσωπικό αρχείο.

Εικ 22. Μενδώνη Λ.Γ, «Οι πύργοι της Κέας: Προσθήκες και επισημάνσεις», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994 *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 302

Εικ 23. Πετανίδου Θεοδώρα, «Αναβαθμοί, αναπόσπαστο στοιχείο του νησιωτικού τοπίου» *Σύγχρονα Ελληνικά τοπία*, Χατζημιχάλης Κωστής (επιμέλεια), σελ. 218

Εικ 24. Κάρτας Αναστάσιος, «Σύρος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Φιλίππιδης Δημήτρης(επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 225

Εικ 25. (Επεξεργασμένη) Ζάννος Αλέξανδρος, *Σύνθεση με τα γύρω*, Πατάκη, Αθήνα 1955, σελ. 18

Εικ 26. (Επεξεργασμένη) Κουλουκούρης Χρήστος, *Περιπλάνηση στο Αιγαίο Κυκλάδες 1967-1969 Φωτογραφίες και σχέδια*, Επίκεντρο Α.Ε, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 28

Εικ 27. (Επεξεργασμένη) Άρης Κωνσταντινίδης, «Μύκονος», *Για την Αρχιτεκτονική*, σελ. 313

Εικ 28. Χατζιαναστασίου Ο., «Σημειώσεις από την Κύθνο», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994 *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 273

Εικ 29. Προσωπικό αρχείο

Εικ 30. Πίττας Γιώργος, *Σημάδια του Αιγαίου*, Ποταμός, Αθήνα 2007, σελ. 171

Εικ 31. Σηφουνάκης Νίκος, *Μια άγνωστη αρχιτεκτονική, οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου*, 2η έκδοση, Καστανιώτη, Αθήνα 1993, σελ. 133

Εικ 32. Μαργαρίτη Ειρήνη, *Κατασκευές από ξερολιθιά στην ορεινή Νάξο*, Ερευνητική εργασία, Ε.Μ.Π 2003

Εικ 33. Ανωμερίτης Γιώργος, *Νάξος και μικρές Κυκλάδες*, Μίλητος, 2010, σελ. 55

Εικ 34. <https://www.flickr.com/photos/klearchos/838099445>

Εικ 35. Προσωπικό αρχείο

Εικ 36. Κωνσταντίνιδης Άρης, *Ξωκκλήσια της Μυκόνου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 4, 10

Εικ 37. Προσωπικό αρχείο

Εικ 38. Προσωπικό αρχείο

Εικ 39. Προσωπικό αρχείο

Εικ 40. Προσωπικό αρχείο

Εικ 41. Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, *Ξερολιθιές: Στηρίγματα βιοποικιλότητας*, συντονιστής Παναγιώτης Παφίλης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας, Φεβρουάριος 2014, σελ. 80

Εικ 42. Ο.π., σελ. 29

Εικ 43. <https://www.dezeen.com/2007/09/09/dominus-winery-by-herzog-de-meuron/>

Εικ 44. (Επεξεργασμένο διάγραμμα) Δουκέλλης Παναγιώτης, «Versants pierreux et champs de culture à Céos» Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994, *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 327

Εικ 45. Πανέτσος Α. Γιώργος, Ανακύκλωση για κατοίκηση, *Δομές Διεθνής Επιθεώρηση Αρχιτεκτονικής*, τεύχος 08|10, σελ. 86-88

Εικ 46. Ρωμανός Αριστείδης, «Μύκονος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Φιλιππίδης Δημήτρης(επιμέλεια) 2ος τόμος, σελ. 72

Εικ 47. <http://www.vincenzolatina.com>

Εικ 48. Δουκέλλης Παναγιώτης, «Versants pierreux et champs de culture à Céos» Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994, *Μελετήματα Κέα-Κύθνος ιστορία και αρχαιολογία*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, σελ. 328

Εικ 49. Κωνσταντίνιδης Άρης, *Ξωκκλήσια της Μυκόνου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ 26

Εικ 50. Καλαφάτη Ελένη, Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, Τάκης Χ. Ζενέτος: Ψηφιακά οράματα και αρχιτεκτονική, σελ. 89

Εικ 51. Βασιλειάδης Β. Δημήτρης, *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1955, σελ. 30

Εικ 52. <http://www.hiddenarchitecture.net/2015/03/villa-mache.html>

Εικ 53. Προσωπικό αρχείο

Εικ 54. <http://www.ktirio.gr>

Εικ 55. <http://domesindex.com/buildings/katoikia-diakopwn>

Εικ 56. <http://kataskevesktirion.gr>

Το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο είναι προσωπικές επεξεργασίες, κολλάζ.

